Dominique Sourdel

Istoria arabilor

CARTI.ro

18

Mici enciclopedii

CORINT

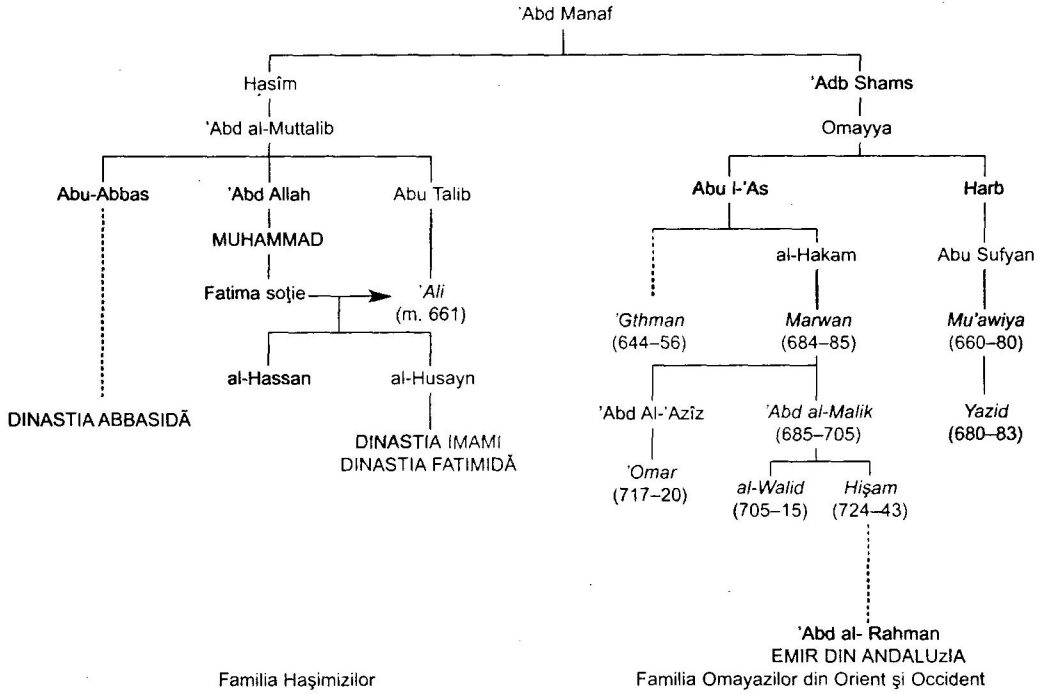

MARILE FAMILII ARABE

CUVÂNT ÎNAINTE

O sinteză privind *Istoria arabilor,* publicată în cunoscuta colecţie *„Que sais-je",* nu poate decât să stârnească cel mai mare interes în zilele noastre, când problemele lumii arabe ocupă adesea avanscena situaţiei politice internaţionale. O dovedeşte succesul de care s-a bucurat în Franţa această lucrare, ajunsă la a şasea ediţie, cu un tiraj impresionant, şi care nu ne îndoim că va mai spori în anii care vin. Succesul cărţii se explică şi prin faptul că autorul, Dominique Sourdel, este un reputat specialist în islamologie, în istoria civilizaţiei islamice şi a celei arabe, cunoscut şi la noi datorită traducerii lucrării sale *Islamul*, apărută tot în *„Que sais-je"*, şi a unei voluminoase *Civilizaţii a Islamului Clasic,* scrisă împreună cu Janine Sourdel-Thomine.

Cele două mari domenii de specializare a autorului sunt greu de separat, pentru că, aşa cum o arată şi el în *Avertismentul* lucrării de faţă, istoria arabilor este greu de separat de istoria islamului, începând din secolul al VII-lea, când „un profet arab a proclamat la Mecca o nouă religie, provocând o răsturnare politică şi socială ale cărei efecte nu încetează a se face simţite". Istoria arabilor de dinainte de apariţia islamului este relativ puţin cunoscută, până în secolul al IV-lea existând un număr mic de inscripţii, iar menţiunile din cărţile străinilor sunt rare şi puţin concludente: arabii erau „nomazii" prin excelenţă, acesta fiind şi sensul iniţial al termenului „arab". După constituirea Imperiului arabo-islamic, ale cărui graniţe se întind din China până în Peninsula Iberică, termenul arab începe să însemne „vorbitor de limbă arabă", şi aceasta este semnificaţia care se va păstra, în mare, până în zilele noastre. Alături de sentimentul apartenenţei la aceeaşi comunitate lingvistică,

locuitorii spaţiului care se numeşte „arab" (în epoca noastră, „lumea arabă"), mulţi dintre ei nearabi din punct de vedere etnic, dar arabizaţi în epoca marilor cuceriri, împărtăşesc sentimentul apartenenţei la o tradiţie culturală comună.

Moştenirea culturală comună include poezia care circula pe cale orală, începând cu secolul al V-lea, sau poate chiar de dinainte, şi care este notată în scris abia în secolele VIII–IX, dar, mai ales, literatura, arta, ştiinţa, create, după apariţia islamului, de către arabi şi nearabi, folosind, însă, cu toţii, drept mijloc de expresie limba arabă. Limbă sacralizată prin faptul că slujise drept vehicul al „ultimei Revelaţii", care este Coranul, intraductibil pentru musulmani, araba a servit transmiterii patrimoniului cultural al unor populaţii care au adoptat islamul, indiferent de originea lor — al iranienilor, de pildă, care rămâneau impregnaţi de valorile lor culturale specifice. Conţinutul termenului „arab" se schimbă în epoca de maximă extindere a teritoriilor cucerite, când arabii reprezentau doar o minoritate etnică, dar epitetul merită să fie păstrat, arată Dominique Sourdel, pentru că „voinţa de a promova o cultură arabă rămânea preocuparea principală în toate provinciile Imperiului". Autorul consacră un capitol special înfloririi Spaniei arabo-islamice, cu o populaţie extrem de eterogenă din punct de vedere etnic, dar care a creat o strălucită cultură arabă ce a supravieţuit prăbuşirii Imperiului. Vorbind despre „moştenirea arabă în Occident", Dominique Sourdel se referă, în primul rând, la amprenta civilizaţiei arabo-islamice asupra Spaniei, dar şi la rolul pe care aceasta şi l-a asumat, alături de Sicilia, în transmiterea către Europa modernă a patrimoniului ştiinţific şi filosofic al Antichităţii greceşti, păstrat — în bună parte — în traduceri arabe.

Dezmembrarea Imperiului, pătrunderea treptată a turcilor şi a mongolilor în partea de răsărit a acestuia, începând cu secolele XI–XII, înseamnă şi ruperea unităţii culturale şi religioase a lumii arabo-islamice. Dominique Sourdel vorbeşte despre trei arii culturale distincte care iau naştere atunci: cea iraniană, prelungită cu aria indiană, aria turcă, la care cuceririle otomane au adăugat, încet-încet, şi unele populaţii care fuseseră înainte arabizate, şi aria arabă propriu-zisă, cea în care populaţia continua să folosească limba arabă pentru orice text, profan sau religios. În celelalte arii, limba arabă a rămas un instrument de expresie religioasă, dar nu mai servea literaturii profane şi nici ca mijloc de comunicare curentă.

Impulsul pentru constituirea unei conştiinţe naţionale arabe a venit, în secolul al XIX-lea, şi de la politica de turcificare promovată de către guvernanţii otomani şi a fost stimulat, printre altele, de succesul luptei pentru independenţă a ţărilor balcanice, care aveau de înfruntat acelaşi Imperiu otoman. Ideologia naţionalistă se constituie în a doua jumătate a secolului al XIX-lea după model european, iar la întemeierea ei aduc o contribuţie importantă şi arabii creştini. Rolul acestora în renaşterea culturii arabe şi în apariţia naţionalismului arab este explicat de către Dominique Sourdel prin nivelul lor cultural ridicat, ca şi prin relaţiile lor cu misiunile creştine, franceze, engleze, americane, ruseşti, care susţineau pe plan cultural diverse comunităţi creştine. Nu este lipsit de interes să amintim cu această ocazie că pe teritoriul românesc, la Snagov, a luat naştere prima tiparniţă cu caractere arabe destinată publicării de traduceri în arabă ale unor cărţi de cult (1701–1702), tiparniţă transferată apoi în Siria, la Alep.

După căderea Imperiului otoman, arabii s-au aflat sub dominaţia puterilor europene, mai ales franceză şi britanică.

Majoritatea acestor ţări îşi obţin independenţa în jurul anilor '50 ai secolului XX (unele o obţinuseră înainte). Perioada decolonizării este, pentru cei mai mulţi, perioada revendicării unei identităţi arabe colective, bazate pe limba comună şi pe patrimoniul cultural comun, dar este pentru unii şi ocazia revendicării unei identităţi colective distincte egipteană, siriană etc. sprijinită pe ideea unui trecut istoric specific şi a unei culturi clădite cu multă vreme înainte de venirea arabilor. Din punctul de vedere al islamului, orice musulman este, înainte de toate, membru al marii comunităţi islamice, şi orice altă identitate colectivă trebuie să fie subordonată acesteia. Ţările arabe, membre ale unei organizaţii supranaţionale, care este Liga Arabă, privilegiază în măsuri diferite una sau alta dintre apartenenţele comunitare, în funcţie de specific, în funcţie de momentul istoric, în funcţie şi de provocările la care lumea arabă consideră că trebuie să facă faţă în comun, cum este cea născută de problema palestiniană.

Dominique Sourdel îşi încheie excursul istoric o dată cu cel de-Al Doilea Război Mondial, sugerând doar, la sfârşitul lucrării, că problemele comune lumii arabe, ca şi cele particulare fiecărei ţări arabe, născute din confruntarea cu modernitatea, vor apărea abia mai târziu.

Nadia Anghelescu

PREFAŢĂ

Generaţia noastră a crescut într-o lume în care informaţia era atent selectată şi transmisă publicului, după criterii impregnate de politic. Ştiam, desigur, că Orientul Apropiat şi Golful Persic constituie focarul de probleme al lumii, că disputele arabo-israeliene nu contenesc de câteva decenii încoace şi că mişcările islamice extremiste pun adesea în pericol securitatea unor ţări despre care învăţam câte ceva numai la Geografie. Care erau rădăcinile profunde ale acestor evoluţii, în ce consta caracterul ireductibil al disputelor, care era tradiţia culturală a popoarelor denumite în sens generic „arabe", toate acestea erau lucruri, mai degrabă, necunoscute.

Cartea de faţă, datorată unuia dintre cei mai importanţi specialişti în materie, profesorul Dominique Sourdel, este, într-un anumit sens, o premieră. Nu este prima traducere din opera autorului: în 1975, apărea la Editura Meridiane *Civilizaţia Islamului Clasic*, scrisă împreună cu Janine Sourdel-Thomine, lucrare care s-a bucurat de îngrijirea ştiinţifică a marelui orientalist care a fost Aurel Decei. Este însă o carte care se îndreaptă către un public mult mai larg decât precedenta, public care are acum prilejul să ia cunoştinţă de îndelungata tradiţie de civilizaţie dezvoltată de secole şi secole în regiunea Orientului Apropiat, care poate desluşi cu folos trăsăturile unui tip de cultură în care religia este totul, de la haina pe care o poartă individul, până la cele mai înalte decizii politice luate de un lider sau altul. Aşadar, o civilizaţie ce se deosebeşte fundamental, ca principii şi mod de viaţă, de ceea ce noi numim îndeobşte „cultura şi civilizaţia occidentală", cu care însă a întreţinut relaţii mai strânse decât ne-am putea închipui la o primă privire.

Sarcina dificilă a acestei tălmăciri, – însoţită de notele explicative pe care le-am considerat absolut necesare, – a fost uşurată de munca lui Aurel Decei, pe care l-am amintit mai sus. Astfel, transcrierea numelor şi cuvintelor arabe urmează criteriile pe care profesorul Decei le-a folosit la alcătuirea aparatului critic al *Civilizaţiei islamului clasic*. Excepţiile sunt date de termeni sau nume proprii care s-au impus într-un anume fel în limba română, fiind astăzi cunoscute ca atare de toată lumea.

Vă invităm, prin urmare, la lectura unei cărţi pline de prospeţime şi de noutăţi, carte care are meritul de a fi sintetizat în o sută cincizeci de pagini mai multe sute de ani de istorie şi civilizaţie. Sperăm, aşadar, că munca noastră va lărgi, fie şi cu un lat de palmă, oaza pe care o reprezintă cultura românească la sfârşit şi început de mileniu.

*Radu G. **Păun***

AVERTISMENT

În ciuda aparenţelor, nimic nu e mai dificil decât a scrie istoria arabilor; acest termen, care astăzi desemnează în mod curent un vast ansamblu de populaţii arabofone, se referea în trecut la o realitate schimbătoare şi dificil de precizat. Evident, termenul ar putea fi rezervat, fără riscul de a greşi, locuitorilor Arabiei, adică celor care trăiau pe acele teritorii înainte de apariţia islamului şi care au rămas acolo şi în secolele următoare. Totuşi, această referinţă nu ar permite decât o descriere imperfectă a evoluţiei din care a rezultat întrebuinţarea sa actuală, insistând mai ales asupra legăturilor culturale şi lingvistice ce unesc Libia şi Maghrebul cu ţările din Orientul Apropiat arab. Întrebuinţarea corectă a termenului actual nu se discută în limitele unor definiţii rasiale îndoielnice, ci trimite mai degrabă la expresia unui sentiment instinctiv, care se suprapune, pentru aceia care îl trăiesc, patriotismelor respective şi care reflectă conştiinţa apartenenţei lor nu doar la statele moderne ai căror cetăţeni sunt, ci şi la o naţiune arabă distinctă, în virtutea unei moşteniri comune vii.

Această moştenire provine din evoluţia ţărilor din actuala „lume arabă", şi nu numai a lor, începând din secolul al VII-lea d.Hr., din momentul când un profet arab a proclamat la Mecca o nouă religie, provocând o răsturnare politică şi socială ale cărei efecte nu încetează a se face simţite. De atunci încoace, limba arabă, îmbogăţită cu prestigiul unei limbi sacre, s-a răspândit peste tot în noul şi uriaşul Imperiu ce avea să integreze popoare cu limbi de diferite origini, uneori chiar nesemitice[1]. În jurul micilor

[1] Semitic - referitor la grupul de limbi şi popoare din sud-vestul Asiei şi nordul Africii, din care astăzi fac parte arabii, sirienii, evreii etc.; prin opoziţie, nesemitic vizează limbi şi popoare, altele decât cele enumerate (în cazul de faţă: iranienii, berberii, etc)

grupuri venite din Arabia şi transplantate departe de provinciile lor de origine, s-au reunit elemente eterogene, stabilite pe acele teritorii cu mai multă sau mai puţină vreme în urmă. Acestea au fost arabizate prin supunere sau prin convertire la islam, căci, pentru primii musulmani, ideea apartenenţei la islam se confunda până la identificare cu adoptarea civilizaţiei arabe. Mai târziu, această societate medievală, a cărei etichetă arabă avea semnificaţii diferite, în funcţie de regiune şi de substratul cultural originar al populaţiilor respective, urma să sufere şocul mai multor evenimente succesive. Valurile de invazii străine, turce sau mongole, de exemplu, precum şi vitalitatea regăsită a limbilor autohtone (iraniana şi berbera, bunăoară), extinderea islamului pe un teritoriu mult mai vast, ce avea să înglobeze curând Anatolia bizantină, Europa balcanică, sud-estul Asiei şi Africa neagră, au avut drept rezultat accentuarea unei fărâmiţări interne existente în germene în mai vechiul Imperiu arabo-islamic, care fusese, la rândul său, dificil de unificat. În ciuda rolului de limbă de cult pe care araba continua să îl deţină chiar şi pentru convertiţii de dată recentă, lumea de cultură arabă a ajuns, încetul cu încetul, să nu mai coincidă cu lumea islamică în ansamblu; în paralel, semnificaţia apartenenţei la cultura arabă devenea tot mai profundă pentru aceia care se considerau drept unicii săi depozitari.

„Istoria arabilor" este, aşadar, una lungă şi complexă; ea se confundă parţial cu aceea a vechiului islam, fiind însă singura care ar putea explica unele aspecte ale situaţiei actuale şi meritând, din aceste considerente, o atenţie specială, deşi problemele pe care le ridică sunt dintre cele mai delicate şi nu vor putea fi tratate în aceste pagini decât într-un mod schematic.

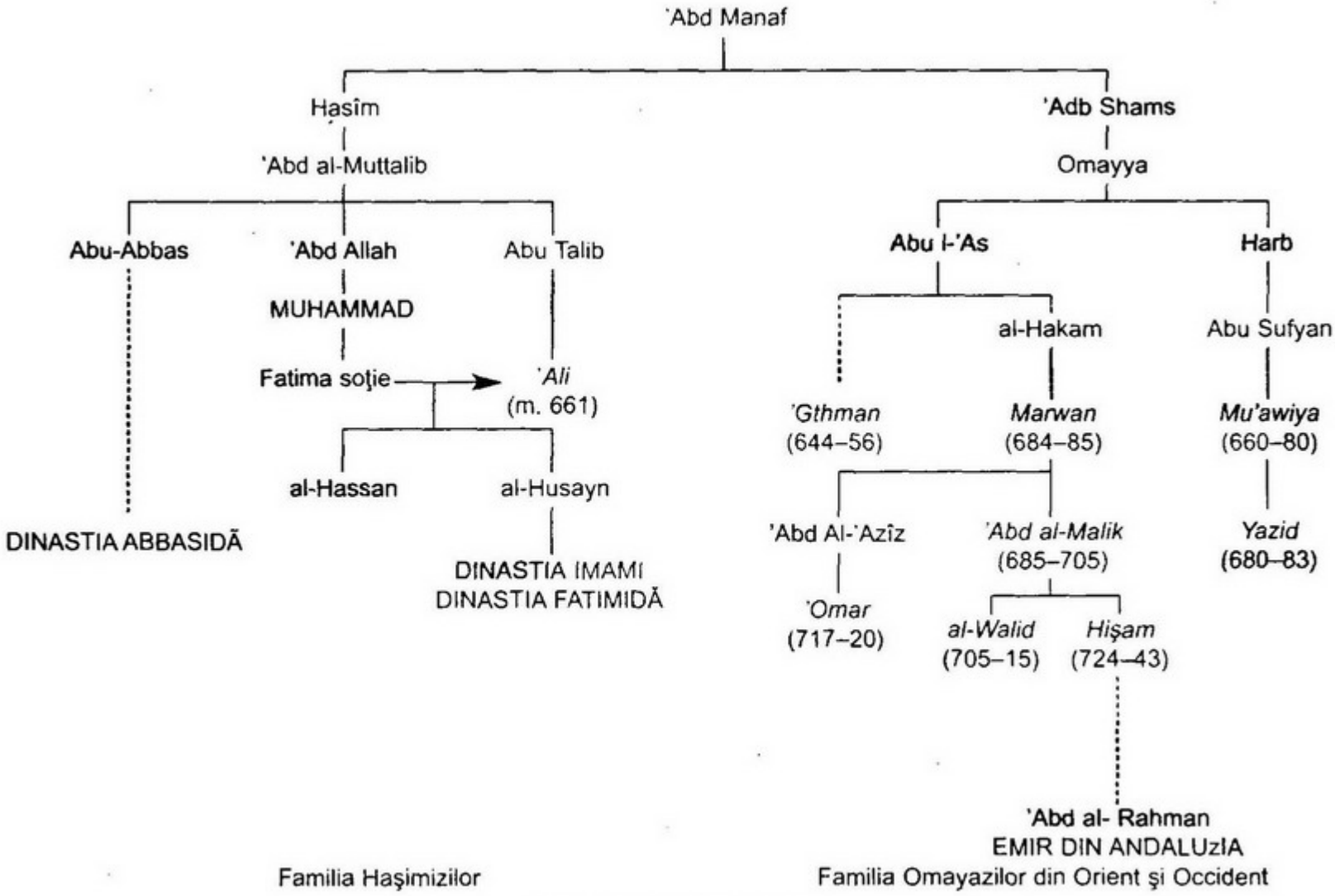

MARILE FAMILII ARABE

Capitolul I

ARABII ÎNAINTE DE APARIŢIA ISLAMULUI

I. Primul mileniu

Înainte de epoca elenistică, istoria arabilor din Arabia rămâne una obscură. Există foarte puţine texte „arabe" dinainte de secolul al IV-lea d.Hr.; aceste texte, provenind din Arabia de Sud — este vorba, de cele mai multe ori, de inscripţii scurte —, sunt greu de datat, cronologia lor fiind una discutabilă, ceea ce face ca informaţiile cele mai importante să fie găsite în documente străine. Astfel, arabii par să intre în literatura asiro-babiloniană din secolul al IX-lea î.Hr. sub numele *urbi*, Arabia fiind desemnată prin termenul *Aribi*. Numele *Arabaya* va fi atribuit mai târziu satrapiei[2] organizate de perşi în anul 539 î.Hr., cu câteva secole înainte de crearea unei provincii romane ce avea să înglobeze nordul extrem al peninsulei În ceea ce-i priveşte pe locuitorii Arabiei, sau cel puţin pe aceia din partea sa centrală, numiţi de autorii antici arabi *skeniţi*, adică cei care trăiesc în corturi (din termenul grecesc *skênê*), ei au primit mai târziu numele de *sarakênoi* în greceşte, sau *saraceni*, în latineşte, din care s-a format franţuzescul *Sarrasins*. Aceştia erau, aşadar, consideraţi în primul rând drept nomazi, sens pe care îl va păstra în arabă numele *al-Arab*.

---

[2] Unitate administrativă în vechiul Imperiu persan, guvernată de un satrap. În limba română, termenul a căpătat un înţeles peiorativ, desemnând un tip de guvernare despotică.

Peninsula arabă, vastă platformă coborând spre deşertul siro-mesopotamian şi separată de Africa prin falia Mării Roşii, avea, desigur, pe vremea aceea, o înfăţişare asemănătoare celei din zilele noastre: teoriile despre o eventuală schimbare de climă care ar fi dus la o „beduinizare" a zonei sale centrale, cu puţin înainte de apariţia islamului, nu par fondate. Peisajul său diversificat cuprinde, în principal, stepa numită Badiza, în apropierea Siriei şi a Mesopotamiei, deşertul de dune numit Nufud (în centrul podişului Nadj) şi vastul deşert de nisip din regiunea sudestică, numit al-Rab al-Khali, „ţara pustie". Clima acestui teritoriu întins, situat pe Tropicul Cancerului, este foarte secetoasă pe aproape toată suprafaţa, iar vegetaţia, săracă: în afara oazelor de curmali unde sursele de apă permiteau practicarea irigaţiilor, nu existau decât foarte puţine izvoare de care se puteau folosi nomazii şi turmele lor. Sudul şi estul însă formează o regiune „binecuvântată", în care munţii înalţi se află în calea ploilor musonice: este vorba despre Yemen, Hadramaut şi Oman, care au avut totdeauna o agricultură înfloritoare, permisă de poziţia geografică privilegiată şi de exploatarea raţională a resurselor.

În „peninsula arabilor" (*Djazîrat al-Arab*, cum vor spune mai târziu autorii arabi), populaţia era departe de a fi uniformă în secolele dinaintea creştinismului. Ea se compunea dintr-un amestec de triburi, ale căror nume s-au păstrat parţial în câteva texte, de exemplu în Biblie (Ezechiel, XXVII, 22), dar despre care nu se poate şti cu certitudine dacă reprezentau sau nu singura populaţie a regiunii şi nici ce rol exact jucau în lumea orientală a vremii în care le menţionau vecinii lor.

Cea mai mare parte a acestor triburi erau vorbitoare de arabă, limbă semitică înrudită cu akkadiana, cananeana,

aramaica şi ebraica, precum şi cu ugaritica şi etiopiana[3]. Studiul acestor limbi — lingvistica semitică comparată — nu reuşeşte decât să identifice o serie de probleme, fără a le putea rezolva cu totul. Se presupune că ar fi existat o limbă originară, „o semitică comună", că teritoriul în care s-ar fi vorbit acest idiom ar fi fost „leagănul semiţilor", dar nimic nu permite precizarea regiunii în care se situa el. În legătură cu acest subiect nu se pot formula decât ipoteze, fondate pe argumente, mai degrabă neconvingătoare. Dacă unii savanţi preferă să considere Arabia drept locul din care au pornit, în valuri migratorii succesive, diversele popoare semitice, există voci care preferă Mesopotamia drept leagăn al aceloraşi popoare.

Două lucruri sunt însă certe: mai întâi, limba arabă este o limbă semitică cu o structură foarte complexă; pe de altă parte, la începutul mileniului întâi, populaţiile din Arabia erau considerate de către popoarele învecinate ca având o unitate de limbă şi de obiceiuri suficientă pentru a permite folosirea unui nume generic comun, şi aceasta în ciuda diferitelor moduri de viaţă care îi deosebeau pe păstorii din Arabia Centrală de negustorii sau agricultorii din Arabia de Sud. De altfel, aceste triburi arabe se considerau ca făcând parte din două grupuri, cel al arabilor

[3] Akkadiana se vorbea pe teritoriul Akkadului, oraş-stat antic din Mesopotamia centrală (pe teritoriul actual al Irakului), iar cananeana corespundea populaţiilor din zona cu acelaşi nume Canaan (Pământul Făgăduinţei spre care îşi conducea Moise poporul după fuga din Egipt), situată în Palestina actuală. Limba aramaică, limba Mântuitorului, era vorbită de populaţiile semite din zona Siriei şi a Libanului. A fost limba oficială a Imperiului persan. Ebraica este limba vechilor evrei din Ţara Sfântă, iar ugaritica se vorbea în regiunea anticului oraş-stat Ugarit, în nordul Siriei de astăzi. Etiopiana (sau amhara) era vorbită într-o regiune mult mai vastă decât statul cu acelaşi nume de astăzi: Nubia, Sudan, Abisinia, deşertul Libiei.

din nord şi cel al arabilor din sud, originare din doi strămoşi, Kahtan şi Adnan, iar o filiaţie mai îndepărtată mergea până la Avraam, prin fiul său Ismael[4]. Oricare ar fi valoarea obiectivă a acestor tradiţii, folosite de istoricii epocii islamice pentru a consolida sentimentul „naţional" arab faţă de celelalte popoare din Imperiu, se pare că ele reflectau, cel puţin, opiniile străvechi admise în mod curent de către locuitorii Arabiei.

II. Statele din Arabia de Sud

În partea meridională a peninsulei sunt atestate, mai ales prin inscripţii, mai multe state distincte, cum ar fi: Saba, Main, Qataban, Hadramaut, Awsan. Scriitorii greci le-au descris în secolul al III-lea î.Hr., dar nu se poate spune dacă ele existau de mult timp, aşa cum se credea atunci, sau dacă prosperitatea şi chiar existenţa lor erau de dată recentă. Guvernate în principal, cel puţin unele dintre ele, de regi-preoţi numiţi *mukarrib*, aceste state erau aproape tot timpul în război. Ele au fost înfrânte de expediţia organizată, în timpul domniei împăratului Augustus[5], de prefectul Egiptului, Aelius Gallus. Cuceririle unuia dintre regii din Saba, Shammar, au provocat, în secolul al IV-lea d.Hr., o ofensivă a etiopienilor, care au traversat marea spre anul 335 şi au ocupat aproape în întregime Arabia de Sud.

---

[4] Referinţa este la Vechiul Testament, Facerea, XVI. Ismael este fiul lui Avraam cu roaba Agar. Se ştie că în vechile texte româneşti, spre exemplu, turcii otomani erau numiţi şi agareni (de la Agar) sau ismailiteni (de la Ismael).

[5] Este vorba de Octavian, primul împărat roman (27 î.Hr.–14 î.Hr.), fiul adoptiv al lui Caesar, care a primit epitetul de Augustus.

În epoca ocupaţiei etiopiene, religiile locale predominau, deşi creştinismul şi iudaismul se răspândiseră deja. O serie de divinităţi, mai ales astrale, dintre care cele mai cunoscute sunt Athar (corespunzând lui Venus) şi Şa'mş (corespunzând Soarelui), formau un panteon diversificat de la o regiune la alta. Templele erau servite şi păzite de preoţi, care îi îndrumau pe bărbaţii şi pe femeile dedicaţi cultului. Clasa conducătoare era formată din marii proprietari de terenuri care îl ajutau pe rege în exercitarea funcţiunii sale. Cât despre situaţia economică, ea explică tentaţia de acaparare al cărei obiect îl făcea această regiune ce furniza lumii mediteraneene nu numai parfumuri şi mirodenii, ci şi diverse alte produse importate din Extremul Orient şi din Africa Orientală. Navigaţia şi comerţul cu caravanele se numărau printre activităţile cele mai răspândite, alături de cultura plantelor rare. Drumurile caravanelor duceau până în Palestina şi în Golful Persic. Aceste schimburi făceau din Arabia de Sud, mai ales din regatul Saba, o ţară ale cărei lux şi splendoare deveniseră proverbiale, stârnind admiraţia grecilor. Deşi arheologia este încă la începuturi în aceste regiuni, au fost dezgropate vestigii importante ale unor construcţii din Saba, precum şi resturile unor instalaţii hidraulice, dintre care cea mai vestită este digul de la Marib.

După această perioadă de prosperitate, istoria regiunii a fost deosebit de frământată. Unii dintre suverani s-au aliat cu sassanizii[6] pentru a respinge influenţa etiopiană: fiind adepţii unor tendinţe iudaizante, ei i-au persecutat pe creştini — vezi prigoana de la Najran, din anul 523. Alţi

---

[6] Numele dinastiei conducătoare (224–651) a statului format pe teritoriul fostului regat part antic. Dispunând de o considerabilă putere militară, sassanizii au întemeiat un imperiu între Eufrat şi Indus, erijându-se în continuatori ai vechiului stat persan.

suverani, dimpotrivă, s-au aliat cu etiopienii şi cu Imperiul bizantin; ei s-au străduit să-şi extindă influenţa spre nord, iar în secolul al VI-lea, un rege pe nume Abraha a condus expediţii până în regiunea oraşului Mecca. Totuşi, începând din anul 572, sassanizii au pus capăt acestei noi dominaţii, restabilind în Arabia Meridională un soi de protectorat persan, care avea să dureze până la apariţia islamului.

III. Arabia Centrală

În Arabia Centrală şi de Nord, în schimb, nu exista la vremea aceea şi nici nu existase înainte vreun stat constituit ca atare. Regiunea era populată de beduini crescători de cămile, de negustori aflaţi în fruntea unui însemnat trafic de caravane şi de agricultori ce locuiau în oaze. Existau, desigur, câteva aglomerări, ca aceea de la Mecca, nucleu economic şi loc de pelerinaj foarte frecventat, dar organizarea socială era întotdeauna bazată pe existenţa tribului şi pe raporturile dintre triburi. Individul nu beneficia de protecţie decât în sânul alor săi, mai exact în clanul său, prin aplicarea principiului vendetei (*thâr*). Nu existau legi valabile pentru toţi, recursul la justiţie nu era posibil; o societate ca aceea din Mecca nu era decât o alăturare de grupuri constituite pe structuri familiale, fiecare având un şef numit *sayid*, de obicei un bărbat în vârstă, a cărui autoritate se fonda pe prestigiul personal. Deoarece puterea şi bogăţia acestor clanuri nu erau egale, ele se reuneau în confederaţii ce gravitau în jurul celor mai puternice.

Viaţa în deşert, care nu pare să se fi schimbat prea mult de-a lungul secolelor, era deosebit de dură şi impunea o selecţie nemiloasă a indivizilor. Păstori şi nomazi, beduinii se deplasau urmându-şi turmele şi căutând păşuni care să

le asigure hrana. Raidurile întreprinse cu scopul de a jefui turmele unui grup vecin erau frecvente, dar numai rareori însoţite de crime, pentru că vărsarea de sânge sau orice altă ofensă gravă cereau, în mod obligatoriu, răzbunarea, pe care trebuia să o ducă la îndeplinire o rudă apropiată. Aceste reguli, precum şi respectarea legilor ospitalităţii, ce îmblânzeau asprimea moravurilor, nu puteau însă totdeauna să împiedice apariţia înfruntărilor războinice dintre clanuri sau triburi învecinate. Povestirea acestor fapte se regăseşte în poezia beduinilor, alături de alte teme cum ar fi dragostea, nostalgia taberei părăsite şi unele spectacole tragice ale naturii.

Versificatori abili şi buni oratori, beduinii nu aveau o viaţă religioasă foarte intensă. Ei venerau spiritele invizibile adăpostite în pietrele sacre sau betile[7], divinităţile astrale, dintre care cele mai cunoscute sunt Allat, Ouzza, personificare a lui Venus, precum şi Manat, zeiţa destinului, fără a-l mai socoti pe Allah, „Dumnezeul", zeul suprem creator. Unele pieţe importante erau şi locuri de pelerinaj în care erau venerate zeităţi mai mult sau mai puţin obscure, cum ar fi Hubal, la Mecca, al cărui sanctuar făcea şi obiectul unor ritualuri de circumambulaţie[8]. Erau curente, de asemenea, practicile divinatorii[9], pentru care erau folosite

---

[7] Din latinescul *baetylus*. În greaca veche se numeau *baitulos*, iar în ebraică *Bêth El*, „casa lui Dumnezeu"; piatră sacră, considerată locuinţa unui zeu, adesea chiar zeul însuşi.

[8] Practică rituală care presupune înconjurarea locului sacru de către credincioşii grupaţi în cortegiu procesional, purtând diverse obiecte sacre (relicve, spre exemplu). În ortodoxie, se practică, bunăoară, în Vinerea Mare, la Prohod, când se înconjoară biserica de trei ori.

[9] De la „divinaţie", arta sau acţiunea de a ghici (de la franţuzescul *deviner*) mai ales viitorul. Obicei întâlnit şi în lumea etruscă şi romană, spre exemplu, unde viitorul era dedus din interpretarea aspectului mărunţaielor păsărilor sacrificate.

păsări sau săgeţi. Cât despre idealul moral, acesta era unul foarte simplu, reprezentând un amestec de curaj, resemnare şi spirit de solidaritate, desemnat prin termenul *muruwa*, „virilitate", permiţându-i individului să acţioneze „ca bărbat" în sânul clanului şi să reziste cu vitejie fatalităţii implacabile a vieţii, fără să se sprijine aparent pe vreun fel de speranţă în lumea de dincolo. Desigur, în centrele sedentare încep să se manifeste şi unele influenţe exterioare: la Mecca, oamenii de rând, mai ales sclavii — pentru că această societate cunoaşte unele forme de sclavie —, trecuseră la un creştinism de formă rudimentară, iar în oaze, cum ar fi Yathrib, existau, printre agricultori şi meşteşugari, mici comunităţi iudaice. Este însă vorba despre influenţe punctuale, care nu par să fi pătruns prea adânc în mentalitatea colectivă, dar care atestă legăturile existente încă din vremea aceea între Arabia de Nord şi Centrală şi ţările vecine.

Încă din vremuri destul de vechi, locuitorii acestor regiuni, despre care se poate presupune că au rămas în afara vieţii marilor imperii, intraseră în contact, prin stepele siro-mesopotamiene, cu populaţii având un nivel de civilizaţie mai ridicat. Grupurile nomade care circulau spre nord sunt cunoscute mai ales datorită inscripţiilor, mai degrabă graffiti, pe care le-au lăsat în diverse puncte ale Arabiei sau în teritoriile învecinate, şi care sunt desemnate în mod tradiţional prin termenul de „thamudeene"[10]. Textele erau scrise în alfabetul sud-arabic, dar într-un dialect al arabei nordice. Fiind foarte

[10] De la thamud, popor menţionat de Coran că i-ar fi respins pe profeţii ce le erau trimişi. Populaţie arabă, atestată din secolul al VIII-lea î.Hr., care ocupa, la începutul erei noastre, teritorii situate în Arabia de Nord, Iordania şi Siria.

scurte, ele nu oferă decât informaţii foarte sumare asupra acestor beduini sedentarizaţi treptat, care făcuseră loc în panteonul lor zeităţilor aramaice şi nabateene, beduini care e posibil să fi slujit în trupele romane sub numele de *equites Thamudeeni*[11], dar care, în ciuda slăbirii legăturilor tribale, nu ajunseseră să aibă o organizare politică proprie.

Printre ei, doar nabateenii, care apăruseră prin secolul al V-lea î.Hr. şi se stabiliseră la sud şi la est de Marea Moartă, şi-au constituit un adevărat regat, în jurul adăpostului stâncos de la Sela, în greceşte Petra. Multă vreme s-a crezut că era vorba mai ales de negustori care asigurau, cu caravanele lor, transportul mărfurilor între Arabia Centrală şi Palestina, dar mai târziu s-a descoperit că erau şi agricultori, stabiliţi în stepele din Iordania actuală. După ce au eliminat poporul din Edom[12], ei au adoptat limba şi scrierea aramaice, dar au continuat, se pare, să vorbească un dialect arab. Divinităţile lor erau divinităţi arabe: Dhusara şi Allat, asimilate mai târziu zeilor greci Dionysos şi Atena, iar templele erau amplasate pe înălţimi. La acest popor, sculptura grecească se suprapusese culturii arameo-arabe, iar unul dintre regii lor, Arethas al III-lea, îşi luase numele de Philhellenos[13]. În epoca romană, ei ocupau un teritoriu întins şi se pare că-şi extinseseră influenţa până în regiunea Damascului, după cum o atestă un pasaj din Faptele Apostolilor; romanii aveau însă să anexeze curând (106) regatul nabatean, pe care l-au transformat în *Provincia Arabia*.

---

[11] În limba latină, în original: „cavalerii", „călăreţii thamudeeni".

[12] Zonă din sudul Mării Moarte, locuită de poporul cu acelaşi nume, care se considera descendent al lui Isav, supranumit în Facere, XXV, 25-30, Edom „Părosul".

[13] „Iubitorul de greci", în sensul de filogrec.

În paralel, alte grupuri arabe s-au infiltrat în mod paşnic în Siria, unde au format mici regate, după declinul monarhiei seleucide[14], mai ales la Chalkis, Emessa şi Edessa. Ei reprezentau, astfel, o parte însemnată din populaţia unei cetăţi ca Pamir, bogată în sanctuare arabe. Mama împăratului roman Caracalla[15] era o femeie arabă din Emessa, iar sora sa a reuşit să-i aducă pe tronul Imperiului roman pe doi dintre nepoţii săi, Elagabal şi Sever Alexander[16]. În secolul al III-lea, în fine, Filip Arabul[17] era originar din Hauran, o regiune a Siriei din vecinătatea deşertului bazaltic, unde, în toată epoca romană, crescătorii de animale au lăsat graffiti ce amintesc de inscripţiile thamudeene şi care sunt denumite „safaitice".

Începând din secolul al III-lea d.Hr., mişcarea a prins şi mai mare amploare, fiind favorizată de luptele dintre statul persan şi Imperiul roman de Răsărit. Noi grupuri şi-au

---

[14] Stat întemeiat în anul 305 pe teritoriul de astăzi al Siriei de unul dintre generalii (diadohii) lui Alexandru cel Mare — Seleucos —, de unde şi numele dinastiei. A fost cucerit în anul 64 î.Hr. de către romani.

[15] Marcus Aurelius Antonius Bassianus, zis Caracalla, după tunica de gal pe care o purta, împărat roman (211–217). A încercat să uniformizeze structura juridică a Imperiului prin „Constituţia antoniniană" din 212, care acorda cetăţenie romană tuturor oamenilor liberi. Mama sa era Iulia Domna, soţia împăratului Septimius Sever.

[16] Sora Iuliei Domna, Iulia Maesa, femeie deosebit de energică, a contribuit decisiv la guvernarea Imperiului în timpul celor doi împăraţi pomeniţi în text. Elagabal (Sextus Varius Avitius Bassianus) îşi trage porecla de la calitatea sa de preot al zelui Soare (El Gebal în arabă, Elagabalus în latină, Heliogabalus în greacă), funcţiune pe care a exercitat-o la Emessa. A domnit între 218 şi 222, fiind urmat de Marcus Aurelius Severus Alexander (222–235) cu care se stinge dinastia Severilor.

[17] Marcus Iulius Philippus, general roman, ajuns comandant al gărzii pretoriene şi apoi împărat, prin lovitură de stat (244–249).

făcut apariţia: mai întâi lahmizii, locuitori ai Hirei, în Mesopotamia, care au reuşit să domine aproape întreg deşertul sirian; fără îndoială că din rândurile lor provenea personajul numit Imru l-Qays, a cărui inscripţie funerară, datând din anul 328, şi în care se pretindea „rege al tuturor arabilor", a fost descoperită în Hauran. Se ştie că lahmizii, convertiţi la creştinismul nestorian[18], se aliaseră cu sassanizii pentru a asigura protecţia frontierelor occidentale ale teritoriului pe care aceştia îl stăpâneau. Pentru a-i înfrunta, bizantinii au decis, spre anul 500, să sprijine o altă familie arabă, gasanizii, al cărei şef, al-Harith ibn Djabala, a fost numit de Justinian „philarkos şi patriciu"[19], în urma victoriei asupra unui rege lahmid din Hira. Gasanizii, creştini la rândul lor, dar monofiziţi[20], ocupau îndeosebi Iordania, dar aveau drept misiune să protejeze întregul

---

[18] Erezie care îşi trage numele de la Nestorie, personaj de origine siriană (380–451), patriarh al Constantinopolului (428–431). Susţinea separarea celor două naturi (ipostaze) ale lui Hristos, ceea ce ducea la situaţia ca Maria să fie „Născătoare de Hristos", în ipostaza sa umană, dar nu şi „Născătoare de Dumnezeu". Erezia a fost condamnată de Sinodul ecumenic de la Efes (431), dar a continuat să câştige adepţi, mai ales în provinciile orientale ale Imperiului roman de Răsărit, precum şi în Persia şi în Asia Centrală, unde mai există încă circa 90 000 de creştini nestorieni.

[19] Titluri în ierarhia demnităţilor bizantine. Demnitatea de patriciu a fost creată de Constantin cel Mare, fiind în continuare acordată celor mai ilustre personaje din Imperiu, dar şi unor conducători străini (regilor franci, de exemplu). Începând cu secolul al X-lea, se foloseşte tot mai rar.

[20] Erezie care susţine existenţa unei singure naturi (ipostaze) a lui Hristos, cea divină (de la grecescul *monos* — „unic", respectiv *physis* — „natură"). Sinodul ecumenic de la Chalkedon (451) a condamnat monofizismul, adoptând formula propusă de papa Leon I: două naturi într-o sigură persoană. Erezia nu a dispărut însă, câştigând teren în Orient. Există şi în zilele noastre Biserici inspirate de doctrina monofizită: armeană-gregoriană, siro-iacobită, coptă şi abisiniană (etiopiană).

limes[21] roman din Siria. Ei au fost practic dispersaţi de expediţia sassanizilor împotriva Palestinei, în anii 613–614.

Lahmizii şi gasanizii aparţineau aceleiaşi culturi, mai evoluată decât a triburilor nomade din Arabia. Se pare că ei cunoşteau fastul adevăratelor curţi regale şi apreciau rafinamentele civilizaţiei; înainte de apariţia islamului, un nou tip de scriere, scrierea arabă, era deja utilizat în medii mai mult sau mai puţin legate de aceste curţi. Mărturiile ce pot fi invocate pe această temă se reduc la câteva inscripţii numite proto-arabe: o inscripţie creştină trilingvă din anul 512, descoperită la Zabad, în Siria de Nord; o altă inscripţie, din 568, provenind din Harran, în regiunea Hauran, şi evocând construirea unui *martyrium*[22]; o inscripţie din Djabal Usays, la est de Damasc, datând din 528 şi menţionându-l pe philarkul gasanid al-Harith, căreia ar trebui, probabil, să i se adauge o inscripţie nedatată, descoperită la Umm al-Djimal, la sud de Basra.

Este sigur, totuşi, că în secolul al VI-lea d.Hr. erau folosite, în Siria şi în Iordania, caractere asemănătoare celor ce aveau să fie ulterior numite litere arabe, diferite, în orice caz, de cele folosite la începutul secolului al IV-lea în aceeaşi regiune. Inventarea scrierii arabe — sau cel puţin naşterea sa prin transformări succesive ale scrierilor anterioare — s-ar situa, prin urmare, în acest interval, fenomenul producându-se pe teritoriile stăpânite de lahmizi şi gasanizi; investigaţiile nu pot fi însă duse mai departe şi nu se poate şti dacă această scriere a fost cu

---

[21] În limba latină, în original; numele purtat de frontiera Imperiului roman.

[22] Construcţie votivă, menită să evoce sacrificiul unui „mărturisitor" (de la grecescul *martyrio* — „a mărturisi") de Hristos.

adevărat elaborată în Mesopotamia, cum ar dori istoricii arabi de mai târziu, înainte de a se răspândi în regiunea siro-iordaniană şi în Arabia propriu-zisă.

Este adevărat, pe de altă parte, că scrierea era cunoscută, încă înainte de apariţia islamului, în oraşele arabe, cum ar fi Mecca. La începutul secolului al VI-lea, acest oraş devenise un mare centru comercial, fiind dominat de tribul kurayşiţilor[23] şi guvernat de un consiliu de demnitari numit *malâ*. Locuitorii săi organizau caravane care făceau legătura între Arabia de Sud, pe atunci în declin, şi aşezările de pe ţărmul Mediteranei. Vechile drumuri comerciale, care asiguraseră prosperitatea regatului Saba, se modificaseră radical: multe vase navigau de-acum pe mări direct din Egipt până în India, şi fuseseră deschise noi căi, care legau Antiohia de Mesopotamia şi de Persia. Sărăcirea pe care această situaţie i-a impus-o Arabiei de Sud explică, fără îndoială, faptul că importante lucrări de artă, cum ar fi digul de la Marib, au fost demolate fără a mai putea fi reparate. În Hedjaz[24] însă, activitatea caravanelor, susţinută de producţia agricolă a unor oaze ca Yathrib şi Taif, dusese la apariţia unei economii noi şi prospere, însoţite de schimbări profunde ale mentalităţilor. Dorinţa de câştig se răspândeşte printre negustorii bogaţi, care îi tratează pe cei mai slabi cu un dispreţ tot mai vizibil. Umanismul tribal, adaptat, după cum am văzut, în principal la problemele şi necesităţile beduinilor din deşert, nu mai este suficient pentru reglementarea raporturilor sociale în noul cadru creat. Mecca şi Hedjaz-ul se văd, astfel, zguduite de o criză profundă, căreia i-a fost adesea

---

[23] Trib din grupul arabilor din nord, care stăpânea Mecca la începutul secolului al VII-lea şi din care avea să facă parte Muhammad.

[24] Regiune în Peninsula Arabică situată de-a lungul ţărmului Mării Roşii (n.r.).

atribuit succesul de care avea să se bucure în curând predica lui Muhammad.

În vremea respectivă, arabii făcuseră dovada unui dinamism tot mai pronunţat în relaţiile cu ţările învecinate, ale căror teritorii limitrofe fuseseră deja invadate; se pune problema dacă ei aveau, totuşi, conştiinţa de a fi alcătuit un singur popor. Se poate însă afirma cu siguranţă că un sentiment difuz al originii comune, exprimat în legende cu caracter genealogic, unea diversele grupuri: arabii din sud, aparţinând unei civilizaţii vechi şi prestigioase, dar decadente; arabii din centru, proprietari de caravane, beduini şi sedentari; arabii din nord, pe jumătate sedentari şi instalaţi pe teritorii aflate dincolo de limitele Arabiei peninsulare. Fiecăruia dintre triburi i se atribuia în aceste legende o istorie precisă, care ar putea foarte bine să nu se suprapună vreunei realităţi verificabile, dar care era, cel puţin, acceptată în unanimitate rămând aşa şi pe mai departe. Ne putem, astfel, gândi, pe bună dreptate, că noţiunea desemnată prin sintagma „peninsula arabilor" avea, încă înainte de constituirea primului stat musulman, o referinţă reală, valorificată în secolele următoare şi întemeiată pe sentimentul împărtăşit de locuitorii acestui spaţiu de a aparţine aceluiaşi ansamblu lingvistic şi etnic de origine semitică.

Capitolul II

ISLAMUL ŞI CUCERIRILE

I. Apariţia islamului

Nu se cunoaşte cu exactitate data la care Muhammad, un arab din Mecca, a început să le predice tovarăşilor de trib noua religie ce avea să fie desemnată ca *islâm* — „supunere faţă de Dumnezeu" —, pentru că le recomanda tuturor, şi îndeosebi celor bogaţi, să se supună Dumnezeului unic, pe nume Allah, şi să se pregătească pentru o iminentă Judecată de Apoi. Se ştie însă că în anul 622, din cauza unor diferende avute cu autorităţile de la Mecca, Muhammad şi adepţii noii credinţe, „credincioşii", numiţi şi musulmani, s-au expatriat, căutând adăpost printre locuitorii oazei Yathrib, situată la vreo sută de kilometri spre nord, care a devenit „oraşul" (*madîna*) Profetului, sau Medina. Acest exod[24] marchează începutul erei musulmane. Se mai ştie şi că Muhammad a murit câţiva ani mai târziu, în anul 632, după ce reuşise să se întoarcă învingător la Mecca, nu înainte de a organiza la Medina o nouă comunitate, formată din primii musulmani, originari din Mecca, numiţi şi *muhâdjirûn*, sau „expatriaţii", şi convertiţi din Medina, numiţi şi *ansâr*, „susţinătorii".

Nu e aici locul să amintim conţinutul mesajului lansat de Muhammad sub forma unei „recitări" (de unde şi numele *Qur'ân, Coran*), sau episoadele luptei în care s-au confruntat membrii comunităţii sale şi locuitorii patriei de

---

[25] *Hegira*, în terminologia islamică. Calendarul musulman ia ca punct de plecare în socotirea anilor anul 622.

origine, Mecca. Trebuie însă subliniat că „revelaţia" Coranului s-a exprimat în „limba arabă", aşa cum o spune de mai multe ori textul însuşi, şi că ea s-a adresat mai întâi arabilor, care se şi consideră, de altfel, încă de atunci, poporul ales. Ceea ce merită reţinut din toate acestea, şi fără a lua în discuţie vocaţia universală originară a islamului, este faptul că arabii s-au simţit responsabili, după moartea Profetului, de transmiterea mesajului acestuia către popoarele non-arabe, misiune ce le-a conferit, pentru totdeauna, un net sentiment de superioritate. Trebuie spus, de asemenea, că textul Coranului, „Cartea" (*al-Kitâb*) prin excelenţă[26], a constituit punctul de pornire al unei religii bazate nu numai pe imitarea Profetului, simplu mesager supus slăbiciunilor omeneşti, ci şi pe respectul Cărţii revelate, la care se adaugă, eventual, „faptele" Profetului (*Sunna*[27]). Teologia dezvoltată ulterior se sprijină, aşadar, pe o Carte revelată, a cărei înţelegere adevărată este strict rezervată cunoscătorilor limbii arabe; o parte dintre rugăciuni a fost extrasă din acest text, iar învăţaţii musulmani, indiferent de origine, erau obligaţi să cunoască bine araba; iată de ce limba arabă a păstrat o preeminenţă necontestată în islam, care s-a perpetuat şi după ce, în vremurile moderne, au fost permise traducerile Coranului în orice idiom.

Se pune, totuşi, problema despre ce limbă arabă era vorba în momentul apariţiei islamului, precum şi dacă

[26] Ca şi în iudaism sau în creştinism, „religii ale Cărţii" — depozit al adevărului unic.

[27] *Sunna* cuprinde Tradiţia (*Hadith*), conţinând pildele şi faptele Profetului, ansamblu de precepte pe care se bazează jurisconsulţii şi teologii pentru a preciza mai bine conţinutul Legii izvorâte din Coran. Musulmanii care admiteau *Sunna* ca temei al Legii vor purta numele de sunniţi; vezi şi nota 38.

limba, pe care o cunoaştem graţie folosirii sale în redactarea Coranului, avea sau nu un trecut. Această problemă este legată de aceea a autenticităţii poemelor aşa-zis anteislamice, pe care vechii filologi arabi le aleseseră drept obiect de studiu pentru a înţelege mai bine mesajul coranic şi care reflectă un anume stadiu al limbii. Unii savanţi moderni, occidentali şi chiar orientali, susţin că aceste texte, culese abia în secolele al II-lea şi al III-lea ale Hegirei, erau doar simple versificări pioase, a căror vechime nu poate ajunge în nici un caz până în vremea căreia i-a fost atribuită crearea lor. Dar această atitudine sceptică are tot mai puţini partizani: conţinutul poemelor, suficient de specific cât să nu permită confuzia cu poemele din epoca islamică, îndreptăţeşte mai degrabă ideea că ele au luat naştere într-un mediu străvechi şi că singură forma ar fi contestabilă. Ideea care s-ar susţine în prezent este aceea că triburile din Arabia Centrală preislamică utilizau, în anumite circumstanţe, o limbă cu caracter literar, înţeleasă de toată sau de aproape toată lumea, distinctă de graiurile locale şi desemnată uneori prin termenul *koiné* [28], fără îndoială un termen inexact în sens strict, dar care permite formarea unei idei cu privire la situaţia lingvistică din epoca lui Muhammad. Revelaţia a contribuit la o difuzare bruscă a acestei limbi — şi nu a vreunuia dintre graiurile locale —, fără a altera vitalitatea moştenirii poetice căreia ea îi servise drept mijloc de expresie.

La rândul său, mesajul coranic ca atare a contribuit substanţial la modificarea structurilor politice şi sociale ale populaţiilor arabe care îl primiseră. Deşi nu dispare cu

---

[28] În limba greacă, în original, „limbă comună".

desăvârşire, organizarea tribală este depăşită de o nouă noţiune, aceea de solidaritate musulmană într-o societate fundamentată pe principii religioase. Imediat după instaurarea comunităţii de la Medina, toţi musulmanii s-au declarat fraţi, rupând orice legături cu rudele sau cu tovarăşii de trib rămaşi la Mecca şi împotriva cărora purtau, de altfel, războaie; distincţiile dintre ei mergeau în sensul separării „expatriaţilor" de locuitorii Medinei, convertiţi de dată mai recentă, sau a adevăraţilor musulmani de „ipocriţi", persoane al căror ataşament la islam nu era unul sincer. Însuşi şeful comunităţii îşi datora poziţia nu atât originii familiale, vârstei sau experienţei sale, cât calităţii de profet. Aceste raporturi sociale, definite prin textul impropriu denumit „constituţia de la Medina", deschideau un nou capitol în istoria arabilor, iar fraternitatea credincioşilor astfel concepută implica fraternitatea dintre toţi musulmanii, indiferent de limbă şi de rasă. Nu se poate, desigur, afirma că Muhammad prevăzuse aceste urmări ale mesajului pe care îl transmisese. Cu toate acestea, versiunile care s-au păstrat din discursul solemn pe care l-a pronunţat cu puţin înainte să moară, cunoscut sub numele de „discursul de adio", conţin o frază ce afirmă egalitatea dintre arabi şi nearabi. Aşadar, pe lângă că întărea şi cristaliza un sentiment naţional arab până atunci confuz, islamul propunea şi o fraternitate a credincioşilor, mergând dincolo de originile naţionale sau rasiale, şi care avea să ducă mai târziu la o slăbire a noţiunii înseşi de arabitate.

II. Cuceririle arabe

Cea dintâi consecinţă a apariţiei islamului a fost, desigur, unificarea, în numele unui ideal comun, a unei Arabii ale cărei diverse triburi îi juraseră credinţă lui Muhammad, cu puţină vreme înainte de moartea acestuia. Cea de-a doua consecinţă a fost politica de cucerire, care le-a permis arabilor deveniţi musulmani să ocupe teritorii vaste din afara Arabiei şi să-şi extindă dominaţia asupra unor regiuni care se întindeau, în jurul anului 750, de la Pirinei până către graniţele Chinei.

Muhammad însuşi dăduse un exemplu pornind expediţii în stepa siro-iordaniană, cu scopul aparent de a reuni grupurile arabe instalate în aceste regiuni, expediţii soldate însă cu eşecuri. După moartea sa, se punea problema dacă o astfel de iniţiativă mai putea avea loc, sau fusese definitiv compromisă. Succesorul lui Muhammad s-a confruntat, într-adevăr, cu revolta declarată a unor triburi din Arabia Centrală, care abandonaseră cauza Profetului şi refuzau să mai plătească noului şef dările legale, *zakât*. Aceste tentative de emancipare, apărute în diverse puncte din Arabia, nu au putut fi stăvilite decât prin expediţii războinice. Dar, chiar înainte de a-şi fi restabilit autoritatea pe ansamblul teritoriului pe care îl unificase Muhammad, primul calif, Abu Bakr, a întreprins alte expediţii către nord, care par, graţie perspectivei unor campanii bogate în prăzi, să-i fi atras definitiv pe beduini la islam.

Ne putem pune întrebarea în ce măsură cuceririle ce au urmat pot fi calificate drept musulmane sau arabe. Se pare că ambele adjective sunt la fel de potrivite şi că ele pot fi aplicate simultan. Fără islam, arabii ar fi fost incapabili de altceva în afara unor infiltrări sporadice în teritoriile învecinate; pe de altă parte, fără arabi şi fără spiritul lor

războinic, islamul nu ar fi putut declanşa această vastă mişcare ofensivă, ale cărei consecinţe politice aveau să rămână complet imprevizibile, chiar şi pentru aceia care o declanşaseră.

III. Războiul împotriva bizantinilor

În calea pe care arabii o urmaseră dintotdeauna în peregrinările lor către pământuri mai mănoase, o coloană aflată sub comanda lui Yazid ibn Abu Sufyan, fiul fostului şef al comunităţii din Mecca, a ajuns, în februarie 634, la graniţa cu Palestina, unde s-a ciocnit cu o armată bizantină. După ce a primit întăriri venite din Mesopotamia, ea a repurtat o victorie decisivă împotriva bizantinilor, în apropiere de Ierusalim, pe locul numit Adjnadayn (iulie 634[29]); această victorie nu numai că îi deschidea lui Yazid şi asociatului său, Khalid ibn al-Walid, calea către Palestina, ci a făcut posibilă şi cucerirea progresivă a întregii Sirii, încheiată în anul 635. Cuceritorii arabi au semnat tratate cu locuitorii oraşelor, prin care erau garantate drepturile acestora, inclusiv libertatea religioasă, în schimbul plăţii unui tribut. Pentru ca această cucerire să fie definitiv încheiată, a fost însă nevoie ca musulmanii să repurteze încă o victorie asupra trupelor împăratului Heraklius[30] (bătălia de la Yarmuk[31], în august 636). După

[29] Anul marchează începutul marii invazii arabe, a cărei primă fază de forţă s-a situat între 634 şi 642.

[30] Împărat bizantin (610–641), a cărui politică foarte energică în Orient era menită să consolideze statul. Invazia arabă i-a zădărnicit însă în mare măsură opera.

[31] Afluent al Iordanului, în apropierea căruia cavaleria arabă a zdrobit armatele bizantine lipsite de coeziune, deschizându-şi drum către oraşele Alep şi Antiohia, pe care le-a cucerit curând.

aceea, pacificarea a fost dusă la bun sfârşit de Abu Ubayda, succesorul lui Yazid, care murise în urma ciumei de la Amwas. În anul 640, capitula în faţa fratelui lui Yazid, viitorul calif Mu'awiya, oraşul Cesareea, reşedinţa guvernatorului imperial.

Armatele arabe nu s-au oprit însă aici. Ele au pătruns în Mesopotamia Superioară, unde s-au instalat primele grupuri tribale ce aveau să dea numele lor regiunilor pe care le locuiau: Diyar Rabia şi Diyar Bakr; au ajuns apoi până în Armenia — unde prinţii locali îşi păstrau o anumită autonomie, plătind în schimb tribut musulmanilor — , încercând chiar să pătrundă în Asia Mică, unde însă nu au reuşit să străpungă în mod decisiv apărarea bizantină. În aceste regiuni, arabii au fost nevoiţi să se mulţumească, timp de peste douăzeci de ani (între 642 şi 666), cu incursiuni regulate care le-au permis să ajungă până la Amorium şi chiar la Ancyra, actuala Ankara, fără însă a se putea fixa definitiv pe teritoriile respective. Nici expediţiile maritime, întreprinse cu ajutorul noii flote organizate de califi, nu au reuşit să înfrângă rezistenţa Imperiului bizantin. Insulele Cipru, Rhodos, mai târziu Creta au fost, desigur, ocupate, dar Constantinopolul a rezistat asediilor la care a fost supus în mai multe rânduri, între 668 şi 718[32]. Astfel, la începutul secolului al VIII-lea, înaintarea arabă se oprise la Munţii Taurus.

[32] Este vorba de două asedii. Primul (674–678) a pornit de la baza de atac din Peninsula Cyzic, dar a eşuat în faţa rezistenţei opuse de bizantini, echipaţi cu aşa-numitul „foc grecesc" (substanţă incendiară cu o compoziţie încă necunoscută specialiştilor). Flota arabă a fost ulterior distrusă de furtună, victoria bizantină având un mare ecou în lumea creştină. Al doilea asediu, purtat de Muslama, fratele califului Omar, între 717–718, a fost respins de împăratul Leon al III-lea, cu ajutorul aliaţilor bulgari. Armatele arabe au suferit atunci un adevărat dezastru în tentativa lor de a pătrunde spre Europa.

IV. Mesopotamia, Persia, Transoxiana

Primele expediţii lansate împotriva Imperiului sassanid au fost, se pare, întreprinse de triburile arabe instalate în Mesopotamia inferioară, de-a lungul fluviului Eufrat. La chemarea acestora, califul Khalid a început prin a cuceri Hira, fosta capitală lahmidă, apoi a ocupat Siria. Operaţiunile de hărţuire au continuat până în momentul când armata condusă de Sa'ad a respins trupele sassanide la Kadisiya, la începutul anului 637, şi a cucerit oraşul Ctesiphon, capitala sassanidă. Astfel, Mesopotamia era ocupată în întregime, iar arabii s-au instalat în tabere nou fondate, la Basra şi la Kufa, de unde urcau spre nord, pentru a face joncţiunea cu trupele din Siria. Puţin după aceea, în anul 640, ei au invadat Khuzistanul[33], apoi s-au confruntat la Nihawand, în Media, cu o nouă armată sassanidă, pe care au reuşit să o înfrângă datorită mobilităţii lor deosebite. Din acest moment, au fost ocupate Media, şi apoi Azerbaidjanul, iar către 645 trecea sub dominaţie musulmană oraşul antic Raga (Rayy).

Cucerirea Persiei Meridionale şi Orientale, unde şefii locali continuau să opună rezistenţă, a fost mai dificilă. Împăratul Iezdegard, care fugise către est, a fost în cele din urmă ucis în apropiere de Merv. Întreg Imperiul sassanid se găsea în mâinile cuceritorilor arabi care, în a doua jumătate a secolului al VII-lea, au avut de înfruntat populaţiile turcice şi au ocupat teritoriile situate dincolo de Oxus. Arabii au încercat chiar să invadeze Turkestanul, la începutul veacului al VIII-lea, într-un moment în care China se confrunta cu unele probleme la frontiere; dar armatele chineze au ripostat şi, în ciuda înfrângerii suferite

[11] Regiune din actualul Iran situată pe ţărmul Golfului Persic (n.r.).

pe malurile râului Talas, în anul 751, ele i-au împiedicat atunci pe arabi să treacă dincolo de Sogdiana. Mişcarea de cucerire era, aşadar, oprită şi în această direcţie, aşa cum se întâmplase şi pe frontul bizantin, şi în India, unde musulmanii pătrunseseră şi ocupaseră, încă din anul 718, gurile Indusului şi o parte din Pundjab.

V. Egiptul şi Africa de Nord

Încă înainte de încheierea cuceririi Siriei, trupe arabe traversaseră istmul Suez şi invadaseră Egiptul pentru a lua în stăpânire Delta Nilului, „grânarul lumii". Şeful lor, pe nume 'Amr, a ocupat fără dificultate Pelusa, apoi s-a îndreptat către Babylon, ciocnindu-se la Heliopolis cu o armată bizantină slab pregătită, care a fost rapid împrăştiată (iulie 640). Puţin după aceea, capitula şi fortăreaţa Babylon, situată pe locul actual al oraşului Cairo, precum şi oraşul Alexandria, astfel încât, la finele anului 642, întregul Egipt Inferior aparţinea cuceritorilor, al căror şef se instalase la nord de delta fluviului, în apropierea fostei fortăreţe bizantine, într-o tabără care a primit numele de Al-Fustat (de la grecescul *fossaton* — „tabără").

Foarte curând, trupele arabe au dorit să exploateze această victorie, continuând înaintarea către vest. 'Amr a cucerit Barka, în Tripolitania, dar a fost chemat şi revocat din funcţie, fiind înlocuit de nepotul său, 'Ukba, care a pătruns în anul 647 în Africa de Nord, unde dominaţia bizantină dădea semne de slăbiciune, şi a învins la Sufetula sau Sbeitla armata patricelui Gregorie, care se autoproclamase împărat şi care a fost ucis chiar în timp ce-şi pronunţa jurământul. Operaţiunile de cucerire, între-

rupte de tulburări provocate de asasinarea califului Othman, au fost reluate în anul 665. În această perioadă, 'Ukba a înfiinţat în Africa o tabără care a primit numele de Kayrawan (Kairuan), având rolul de bază de plecare pentru expediţiile ulterioare, şi de unde 'Ukba a putut lansa raiduri ce au ajuns până pe coasta Atlanticului. Este vorba despre celebra „înaintare către Ocean", al cărei prim rezultat a fost declanşarea unei revolte de proporţii în rândurile populaţiilor berbere din Maghreb. Guvernul central neavând în acel moment mijloacele de a reacţiona, trupele arabe din Africa de Nord au fost nevoite să se retragă complet. Dar, începând din anul 688, noul calif 'Abd al-Malik a organizat expediţii care i-au permis să reocupe progresiv şi apoi să pacifice Maghrebul. Ultimele nuclee ale rezistenţei bizantine au fost eliminate şi, în ciuda revoltei conduse de o femeie numită *al-Kahina*, „ghicitoarea", în munţii Aures[34], interiorul regiunii a trecut definitiv sub dominaţia arabă în jurul anului 709.

VI. Peninsula Iberică

La data respectivă, berberii încetaseră practic să li se mai opună cuceritorilor şi începuseră chiar să participe alături de ei la administrarea noii provincii musulmane din Africa. Guvernatorul arab Musa ibn Nusayr îşi luase drept locotenent un şef berber pe nume Tarik ibn Ziyad. În anul 711, acest personaj, aflat în fruntea unei trupe de berberi musulmani, a invadat teritoriul iberic, unde statul vizigot dădea semne de slăbiciune. După ce a debarcat în golful Algesiras, în apropierea promontoriului stâncos ce avea

[34] Masiv muntos pe teritoriul de astăzi al Algeriei, populat de berberi.

să-i poarte numele, Djabal Tarik (Gibraltar), el l-a învins pe regele Rodrigo, urcat de curând pe tron, apoi a ocupat oraşele Sevilla, Cordoba şi Toledo, înainte de a-şi continua înaintarea către nord. Aflând despre aceste victorii fulgerătoare, Musa s-a grăbit să i se alăture lui Tarik, cu un contingent mai numeros, compus din arabi şi berberi. Luând în stăpânire podişul Extremadura, unde unele oraşe încercaseră să opună rezistenţă, el a zdrobit resturile armatei vizigote în septembrie 713, la Salamanca, şi s-a instalat la Toledo, unde a emis o monedă consacrând anexarea Spaniei de către Imperiul islamic. După aceea, a pornit la rândul său către nord, pe urmele foştilor partizani ai regelui Rodrigo, dar a fost rechemat de calif, care dorea să-i ceară socoteală cu privire la administrarea teritoriilor cucerite. Ocuparea peninsulei a fost desăvârşită de fiul şi succesorul său, care a extins dominaţia musulmană asupra actualei Portugalii şi asupra Andaluziei orientale.

Abandonând regiunea Asturiei, unde se regrupaseră ultimii vizigoţi, cuceritorii au traversat Pirineii şi au început, în anul 714, să întreprindă incursiuni în Languedoc şi Roussillon. După ce au cucerit oraşele Carcassonne şi Nîmes, ei au urcat pe valea Ronului, ajungând până la Lyon şi Autun, în anul 725. O altă coloană s-a îndreptat către Gascogne, sub comanda emirului Abd al-Rahman, care a cucerit Bordeaux, dar s-a ciocnit în anul 732, la nord de Poitiers, cu armata lui Charles Martel, care i-a obligat pe musulmani să bată în retragere. Puţin după aceea, invadatorii erau înfrânţi şi la Narbonne, în anul 737, fiind constrânşi să abandoneze Languedocul.

VII. Arabii şi populaţiile cucerite

La jumătatea secolului al VIII-lea, arabii cuceriseră un teritoriu uriaş situat între Oceanul Atlantic şi deşerturile din Turkestan. În toate aceste ţinuturi, populaţiile originare rămăseseră pe loc, şi, dacă în unele regiuni, mai ales în Spania şi în Siria, clasele conducătoare se refugiaseră din calea invadatorilor, în altele, cum ar fi Iranul, marii proprietari continuau să se folosească de mâna de lucru autohtonă şi păstrau pe plan local o autoritate imposibil de ignorat. Arabii erau, aşadar, în minoritate, din punct de vedere numeric, în Imperiul pe care îl stăpâneau. Pe lângă aceasta, ei avuseseră de-a face cu populaţii foarte diverse: de origine semitică în Siria şi în Mesopotamia, unde se vorbea aramaica, indo-europeană în Iran, unde limba era pehlevi[35], coptă în Egipt, berberă în Africa de Nord, iberă în amestec cu unele elemente germanice în Spania, unde se vorbea mai ales latina. Popoarele cucerite nu aparţineau doar unor grupuri etnice şi lingvistice diferite, ci practicau şi religii specifice: creştinismul, predominant în toate fostele provincii ale Imperiului bizantin, dar şi zoroastrismul[36] şi maniheismul[37] în Iran, budismul în unele regiuni periferice, iudaismul, în proporţii restrânse, dar aproape în

---

[35] *Pehlevi* sau *pahlevi* desemnează limba şi literatura persană medievală; ulterior, dă numele dinastiei fondate în Iran de Rizah Şah şi înlăturată de revoluţia islamică din 1979.

[36] Religia oficială a statului sassanid, de la numele profetului legendar Zarathustra (în greceşte, Zoroastros).

[36] Doctrină religioasă, fondată în secolul al III-lea, bazată pe un dualism strict, care promova opoziţia ireductibilă dintre noţiuni şi principii (bine şi rău, întuneric şi lumină, spirit şi materie etc). Prin extensie, se vorbeşte de maniheism în cazul oricărei doctrine sau atitudini care se întemeiază pe opoziţia tranşantă a contrariilor.

toate regiunile. Din aceste motive, fenomenul cuceririlor nu putea să se petreacă fără să antreneze apariţia unor probleme dintre cele mai delicate. Populaţiile cucerite aveau sau nu să adopte limba arabă şi religia islamică? Arabii şi non-arabii urmau să se amestece, sau aveau să trăiască pur şi simplu separaţi unii de ceilalţi? Musulmanii de diverse origini, convertiţi de mai mult sau de mai puţin timp, aveau să fie trataţi ca egali, aveau să fie supuşi aceluiaşi regim fiscal, aveau să se bucure de aceleaşi drepturi, sau între ei aveau să persiste discriminările? Iată tot atâtea întrebări care urmau să domine, vreme de mai multe secole, evoluţia politică, socială şi culturală a Imperiului arabo-islamic nou înfiinţat.

Capitolul III

IMPERIUL ARAB (SECOLELE VII–VIII)

În perioada cuprinsă între expansiune şi mijlocul secolului al VIII-lea, deţinând controlul total al imensului Imperiu pe care reuşiseră să-l creeze, arabii au aplicat populaţiilor arabizate şi cucerite o politică de asimilare moderată. Se poate vorbi, prin urmare, despre un „Imperiu arab", a cărui istorie se referă concomitent la luptele de influenţă dintre şefii nobilimii arabe şi la raporturile dintre arabi şi nearabi. După o perioadă de transformări bruşte, deşi ezitante, caracteristice epocii primilor califi (632–660), a urmat una a politicii arabo-siriene duse de celebra familie Banu Omayya sau omayyazii (660–750).

I. Primele lupte între clanuri

Moartea Profetului, care s-a petrecut la Medina în anul 632, înainte ca el să-şi fi desemnat un succesor, a fost la un pas de a compromite viitorul noii comunităţi islamice. Acest eveniment a dus la reapariţia vechilor rivalităţi dintre clanuri, dar şi la naşterea unor conflicte noi, datorate ierarhiei stabilite, încetul cu încetul, în rândurile însoţitorilor, determinând formarea a două facţiuni ce-şi revendicau, în egală măsură, onoarea şi dreptul de a acorda puterea unui personaj provenind din rândurile lor. Ca urmare, s-a instalat un climat de dispute şi de manevre subterane, în cea mai bună tradiţie a adunărilor arabe, care le-a permis locuitorilor din Mecca să-l proclame şef pe Abu Bakr,

socrul lui Muhammad, a cărui autoritate a fost acceptată, în cele din urmă, şi de islamiştii originari din Medina. Acesta a fost primul *kahlîfa*, „calif", adică înlocuitorul şi succesorul Trimisului lui Dumnezeu, ale cărui rol şi funcţie nu puteau fi exprimate cu exactitate la momentul respectiv. Urma califul să se limiteze la a conduce noul stat, aplicând legile enunţate în Coran şi fixate de Profet, sau avea să stabilească, la rândul său, alte legi, de pe poziţia de adevărat continuator al lui Muhammad? Acest lucru nu putea fi precizat. Dar este demn de reţinut faptul că, din acest moment, eliminarea de către partizanii lui Abu Bakr a vărului lui Muhammad, 'Ali, care îi devenise ginere în urma căsătoriei cu fiica sa, Fatima, anunţa viitoare tulburări grave[38]. Pe de altă parte, trebuie spus şi că aceste prime lupte pentru putere aveau loc într-un grup foarte restrâns, limitat la însoţitorii direcţi ai Profetului, şi nu par să fi zguduit peste măsură organizarea — aflată încă în faza embrionară — a unui stat ale cărui probleme vor lua naştere abia o dată cu avântul cuceririlor.

La moartea sa, după doi ani de acţiuni încununate de succes, Abu Bakr le-a recomandat credincioşilor să-l proclame calif pe un alt fost însoţitor al Profetului, Omar, care a condus statul de la Medina vreme de zece ani şi a fost artizanul activ al expansiunii războinice islamice. Urmărind îndeaproape desfăşurarea expediţiilor, dându-le

[38] Partizanii lui 'Ali (alizii) vor adopta orientarea opusă sunnismului (vezi nota 27), contestând legitimitatea omayyazilor şi apoi a urmaşilor acestora, abbasizii. Ei vor revendica puterea pentru conducătorii proveniţi din rândurile lor, cunoscuţi şi sub numele de şi'iţi. Sectele şi'ite, care contestă validitatea anumitor pasaje din *Sunna*, cele referitoare la desemnarea califilor, s-au remarcat prin intransigenţă doctrinară, constituind fundamentul a numeroase mişcări ideologice şi politice, până în ziua de astăzi.

şefilor de armată instrucţiuni precise, el a pus bazele unei adevărate organizări militare şi le-a acordat soldaţilor penii destinate să compenseze micşorarea sau chiar dispariţia câştigului de război, pe măsură ce ritmul înaintării militare scădea. Arabii au fost repartizaţi în circumscripţii numite *djund*, mai ales în Siria, şi înscrişi în registre. Pe de altă parte, păstrarea pe loc, în vechile sedii, a personalului autohton nearab, marca apariţia structurii administrative numite *dîwân*[39], care avea să joace un rol deosebit de important în Imperiu.

După zece ani de domnie, Omar, primul şef desemnat „emir al dreptcredincioşilor" (*amîr al-mu'minîn*), cu o sintagmă ce avea să rămână titlul prin excelenţă acordat califilor, a fost ucis de un sclav. Înainte de a muri, a avut însă timp să-şi desemneze succesorul, dintr-un consiliu alcătuit din şase membri; această iniţiativă a scos la iveală opoziţia, existentă până atunci în stare larvară, dintre partizanii lui 'Ali şi aceia ai celorlalţi însoţitori. De fapt, dintre cele şase personaje din consiliu, toţi arabi kurayşiţi, doar două aveau în mod special pretenţii la califat: 'Ali, despre care unii pretindeau că fusese îndepărtat arbitrar de la putere după moartea Profetului, şi pe care îl susţineau mai ales foştii locuitori ai Medinei, şi Othman, un alt ginere al Profetului, care aparţinea unei familii bogate, Banu Omayya, şi-i reprezenta mai degrabă pe locuitorii din Mecca. Ei încarnau două concepţii diferite de guvernare a comunităţii: 'Ali cerea ca prescripţiile Coranului să fie respectate cu stricteţe, iar combatanţii să primească partea lor de pradă; Othman, dimpotrivă, pretindea să fie

---

ivan, termenul pătrunde, prin filieră turcă otomană, şi la noi, unde ită sensul de adunare de sfat şi judecată; în secolul al XVIII-lea, omnează sfatul domnesc.

urmată calea trasată de predecesorii săi, susţinând aplicarea, în caz de necesitate, a unor măsuri autoritare în materie penală, precum şi prioritatea problemelor organizatorice faţă de drepturile individuale ale credincioşilor. Pentru că refuzase să urmeze politica adoptată de primii doi califi, 'Ali nu a fost ales, iar Othman a devenit, astfel, emir al dreptcredincioşilor.

În perioada ce a urmat, disputele şi conflictele interne au căpătat amploare, iar domnia lui Othman, calmă în primii săi ani, a fost marcată mai târziu de o creştere constantă a nemulţumirii, în parte şi din cauza împuţinării incursiunilor războinice cu care arabii erau obişnuiţi. Resursele combatanţilor, adesea limitate la pensii, se împuţinau văzând cu ochii. În schimb, califul, care percepea un impozit funciar de la ocupanţii teritoriilor cucerite, începuse să constituie un tezaur public de care armata nu avea dreptul să beneficieze. Principalele demnităţi ale statului fuseseră, de altfel, acordate membrilor familiei califului, consideraţi drept persoanele cele mai înzestrate pentru ocuparea posturilor administrative. Guvernarea se găsea, prin urmare, în mâinile fostei aristocraţii de la Mecca, şi care se alăturase lui Muhammad relativ târziu, iar „primii convertiţi", printre care se afla şi 'Ali, sufereau mai mult decât oricând din cauză că fuseseră înlăturaţi de la conducere. În unele provincii au izbucnit, astfel, tulburări: un grup de nemulţumiţi s-a îndreptat către Medina, atacându-l pe calif, care a fost ucis în propriul palat (iunie 656).

Această moarte violentă a reprezentat un eveniment de o însemnătate deosebită, având în vedere faptul că ea se datora unei revolte manifeste, mai mult sau mai puţin susţinută de 'Ali, şi că i se putea atribui o justificare religioasă: Othman era învinuit de a fi alterat doctrina lui Muhammad şi chiar de a fi realizat o versiune prescurtată

a Coranului, suprimând unele versete care atestau valoarea deosebită a membrilor „familiei Profetului". Din acest moment datează, îndeosebi, accentuarea sciziunii care începuse să afecteze viaţa comunităţii islamice încă de la moartea lui Muhammad, pe măsură ce se făceau simţite tot mai mult vechile conflicte, familiare istoriei arabe. 'Ali, proclamat calif, a avut imediat de întâmpinat puternica opoziţie animată de 'A'işa, văduva Profetului şi fiica lui Abu Bakr, care dorea să reunească în jurul ei câţiva şefi celebri, cum ar fi Talha şi al-Zubayr. Pornind împotriva acestor adversari, 'Ali a înfruntat mica lor oaste la Basra, în anul 656, şi i-a învins într-o ciocnire numită „bătălia cămilei", din cauza prezenţei 'A'işei într-un palanchin. Fiindcă opinia publică începuse să-şi exprime dezaprobarea faţă de această luptă fratricidă în care pieriseră mai mulţi însoţitori celebri, 'Ali s-a instalat în Irak, la Kufa, în vreme ce rudele lui Othman au hotărât să-şi răzbune mortul, conform datinilor arabe împământenite prin Coran, şi să nu-i ierte pe asasinii acestuia. Această misiune i-a revenit guvernatorului Siriei, Mu'awiya.

Arabii din Irak au ajuns, astfel, inamicii celor din Siria, confruntarea dintre ei având loc pe malul drept al fluviului superior, la Siffin, în iulie 657. Se pare că trupele lui Mu'awiya erau pe punctul de a ceda, moment în care acesta a agăţat, în vârful lăncilor, exemplare din Coran, cerând astfel un arbitraj pe baza textului sfânt, pentru a decide dacă Othman fusese sau nu ucis pe nedrept. Ca urmare, 'Ali, obligat moral să accepte această propunere, s-a supus judecăţii a doi arbitri reprezentând cele două părţi, iar o conferinţă ţinută şase luni mai târziu la Adhruh, în Transiordania, a stabilit că dreptatea se afla de partea lui Othman şi că 'Ali era cel puţin vinovat, dacă nu depăşit din demnitatea de calif. Întors în Irak, unde pierduse

sprijinul unora dintre partizanii săi, 'Ali a fost nevoit să facă faţă revoltei acelora care respingeau principiul arbitrajului uman şi care au primit, mai târziu, numele de *haridjiţi* sau „revoltaţi"[40]; el a încercat să îi domine prin forţa armelor, dar a sfârşit asasinat de unul dintre ei, la poarta moscheei din Kufa, în ianuarie 661.

La data respectivă, Mu'awiya, care-şi extinsese autoritatea asupra Arabiei şi a Egiptului, unde îl trimisese pe 'Amr, omul său de încredere, fusese deja proclamat calif, la Ierusalim, în iulie 660. Se încheia, astfel, în favoarea sa şi a vechiului clan conducător de la Mecca, prima serie de lupte tribale arabe, colorate cu opţiuni religioase diferite şi în urma cărora căpătase formă un stat musulman capabil să stăpânească totalitatea teritoriilor pe care le cucerise. Arabii ridicaţi înainte de apariţia islamului au jucat aici un rol primordial. Generaţiei următoare îi revenea rezolvarea problemelor de doctrină şi de guvernare care nu încetau să apară.

---

[40] De la verbul *kharaja* — „a ieşi", „a se revolta". Termenul desemnează membrii celui mai vechi curent politic şi religios islamic. În problema legitimităţii califului, haridjiţii susţineau dreptul supuşilor de a depune suveranul care nu-şi îndeplinea misiunea. Gruparea era orientată împotriva familiei Profetului şi a aristocraţiei arabe şi avea o influenţă considerabilă printre musulmanii de origine nearabă, fiind caracterizată prin puritanism doctrinar şi fanatism. Haridjiţii există şi în zilele noastre (sub numele de ibadiţi), în Africa de Nord, în Oman şi în Zanzibar.

II. Instaurarea regimului omayyad şi domnia lui Mu'awiya

Trecerea puterii în mâinile fostului guvernator al Siriei a avut drept rezultat constituirea statului arabo-sirian, care avea să dirijeze destinul comunităţii islamice timp de aproape un secol. Prima preocupare a întemeietorului său, membru al unei familii arabe kurayşite cu o experienţă de conducere îndelungată, a fost să fondeze o dinastie stabilă în această ţară unde el însuşi se fixase încă din timpul cuceririlor. Cu scopul de a putea dispune liber de succesiunea la tron, conformându-se aparent obiceiului local deja împământenit, acela al jurământului de supunere (*baya*), califul a făcut în aşa fel încât fiul său Yazid să fie desemnat ca succesor, cerându-le oficialităţilor să-i depună jurământ înainte de vreme şi realizând astfel un soi de alegeri anticipate (678). Hotărârea lui Mu'awiya avea să fie reînnoită în mai multe rânduri, iar puterea, chiar dacă nu a rămas în mâinile descendenţilor săi direcţi — nepotul său, Mu'awiya al II-lea, a domnit doar câteva luni, între 683 şi 684, murind fără moştenitor —, i-a revenit după aceea vărului său, Marwan, a cărui primă preocupare a fost să-şi desemneze ca succesor propriul fiu, 'Abd al-Malik. Ca urmare, ramura marwanidă a familiei omayyade i-a urmat la tron celei sufyanide (Mu'awiya era fiul lui Abu Sufyan), principiul dinastic fiind astfel pus în practică.

Acest nou stat dinastic, care asigura preeminenţa unuia dintre triburile arabe faţă de celelalte, într-un mod asemănător cu ce se petrecuse înainte de apariţia islamului, nu pare să fi fost atât de autocratic pe cât i-au reproşat-o unii istorici de mai târziu. Pentru a guverna, califul avea nevoie de aprobarea, dacă nu chiar de colaborarea

arabii rămân artizanii mişcării de cucerire pe care Mu'awiya a continuat-o atât spre vest, cât şi spre est, dar şi spre nord, în direcţia Constantinopolului.

În ceea ce priveşte funcţiile administrative, acestea erau acordate adesea unor personaje de origine obscură. Este cazul faimosului Ziyad, pe care Mu'awiya l-a declarat fratele său prin adopţiune şi căruia i-a fost încredinţată conducerea, foarte dificilă, a Irakului şi a provinciilor orientale. Prin acest act se arăta că, deşi ţinea cont de părerea „nobililor" arabi, califul nu le acorda totdeauna încrederea sa pentru misiunile importante. Cât despre administraţia centrală, ea rămâne practic în mâinile foştilor funcţionari ai Imperiului bizantin, care deţineau controlul propriu-zis şi a căror utilitate fusese foarte repede înţeleasă de Mu'awiya, acesta dându-şi seama că nu putea conduce teritoriile cucerite fără ajutorul băştinaşilor formaţi în acest scop şi folosindu-se de serviciile nobililor din Damasc, printre care Sardjun, bunicul Sfântului Ioan Damaschin. Acelaşi sistem fusese adoptat şi în fostele teritorii sassanide, unde administraţia financiară a rămas pe loc pentru a se ocupa de perceperea impozitelor, plecând de la registre redactate în limba pehlevi. Aceşti administratori nearabi şi, adesea, nemusulmani erau însărcinaţi să aplice un regim fiscal excesiv unor populaţii al căror statut varia în funcţie de modalităţile de dominaţie şi de tratatele, mai mult sau mai puţin avantajoase, încheiate cu reprezentanţii diverselor comunităţi. În regiunile în care nu existau astfel de tratate, în special în Irak, locuitorii din sate vărsau un impozit global, comparabil cu cel perceput înainte de cucerirea propriu-zisă; în orice caz, acest impozit, diferit de regimul fiscal la care erau supuşi musulmanii, obligaţi să plătească exclusiv „dările legale", marca diferenţa profundă dintre cuceritori şi „tributarii" marginalizaţi şi menţinuţi într-o poziţie de inferioritate.

Tensiunile dintre cele două categorii de populaţie inegal înzestrate şi conflictele interne dintre cuceritori nu l-au împiedicat însă pe Mu'awiya să menţină pacea — cu ajutorul abilităţii şi al farmecului său personal — în imensul imperiu pe care îl guverna şi în care regimul său nu s-a confruntat niciodată cu dificultăţi grave. În vremea respectivă nu e semnalată decât o singură revoltă şi'ită, aceea a lui Hudjr ibn Adi.

Lucrurile nu au stat însă la fel în timpul domniei următoare, aceea a lui Yazid, care i-a urmat la tron tatălui său în anul 680. Unele cercuri arabe şi-au manifestat cu această ocazie nemulţumirea, până atunci disimulată, iar partizanii lui 'Ali, reuniţi la Kufa, au găsit această ocazie potrivită pentru a trece la acţiune: ei l-au invitat să li se alăture pe al-Husayn, cel de-al doilea fiu al lui 'Ali. În urma unor negocieri complicate, pretendentul şi'it, însoţit de o escortă puţin numeroasă, s-a ciocnit, în octombrie 680, cu forţele guvernatorului omayyad în Irak, în apropierea oraşelului Karbal, murind pe câmpul de luptă. Evenimentul a avut un ecou răsunător şi a provocat o ruptură definitivă între cele două grupări din comunitatea musulmană, care se separaseră îndată după moartea lui Muhammad: el consacra vehemenţa opoziţiilor partizane, cu conţinut religios şi doctrinar, deopotrivă, din care se va naşte o mişcare ideologică ce avea să se extindă curând în întreaga lume islamică, nelimitându-se la arabi.

Moartea lui al-Husayn a fost semnalul iniţial pentru o serie de revolte, dintre care o amintim în special pe aceea condusă, în Arabia, de Abd Allah ibn al-Zubayr, fiul însoţitorului Profetului, care pusese cândva mâna pe arme împotriva lui 'Ali. Ibn al-Zubayr a anunţat abdicarea tânărului calif omayyad Yazid, apoi, în urma eşecului unui atac al arabilor sirieni, s-a proclamat calif. În aceeaşi

perioadă, în Irak şi în Arabia aveau loc mişcări haridjite: în vreme ce extremiştii ayrakiţi operau în regiunea Basra, grupul nadjadat[42] acţiona în Arabia Centrală, unde s-a aliat pentru o vreme cu Ibn al-Zubayr. În fine, partizanii lui 'Ali, alţii decât cei care îl urmaseră pe al-Husayn, organizau o rebeliune în Irak: toate aceste acţiuni aveau loc în numele celui de-al treilea fiu al vărului lui Muhammad, născut de o altă soţie decât Fatima şi numit din această cauză Muhammad ibn al-Hanafiya. Ele erau organizate de un oarecare Muhtar, care se declara răzbunătorul vărsării de sânge de la Karbala şi pretindea că apără drepturile „familiei Profetului" (al cărei reprezentant era, în ciuda originii mamei sale), precum şi că le lua apărarea celor slabi. Muhtar s-a înconjurat de arabi descendenţi ai „susţinătorilor" din Medina, ţinuţi aparent de o parte de către puterea omayyadă, şi de o serie de convertiţi arameeni şi iranieni. El a fost însă repede înfrânt şi a murit în anul 687, fiind ucis de fratele lui Ibn al-Zubayr, care stăpânea la vremea aceea Irakul; pe de altă parte, Muhammad ibn al-Hanafiya însuşi îl renegase din cauza doctrinei sale întrucâtva heterodoxe. Secta pe care o conducea nu a rezistat nici ea, iar adepţii săi, împărţiţi în mai multe ramuri care aderau la idei mesianice, au contribuit la slăbirea regimului instituit.

[42] De la regiunea Nadj (Nedj), vast platou semideşertic pe teritoriul de astăzi al Arabiei Saudite, care a constituit nucleul formării şi înfloririi dinastiei saudite, fondatoarea statului.

III. Epoca lui 'Abd al-Malik

Revoltele izbucneau aproape peste tot în Imperiu, iar diferendele şi slăbiciunile domneau în interiorul clanului conducător omayyad. Lui Yazid, dispărut prematur, i-a succedat la tron Mu'awiya al II-lea, un personaj slab, a cărui moarte a dus la o gravă criză de putere. A fost nevoie de numeroase negocieri pentru ca familiile arabe să-l recunoască drept calif pe omayyadul Marwan, care provenea dintr-o ramură colaterală a familiei şi al cărui succesor şi fiu, 'Abd al-Malik, a fost adevăratul realizator al unităţii politice a Imperiului.

După unele tentative nereuşite, 'Abd al-Malik a reuşit, într-adevăr, să-l învingă pe Ibn al-Zubayr, ucis în anul 692, în timpul asediului oraşului Mecca, întreprins de trupele omayyade conduse de al-Hadjdjadj. În acelaşi an, a fost învins şi fratele lui Ibn al-Zubayr, instalat în Irak, iar 'Abd al-Malik şi-a impus mai departe autoritatea în regiunile vitale ale Imperiului. Cu toate acestea, el nu a încetat să se folosească, în Irak, de serviciile energicului al-Hadjdjadj, care a reprimat fără milă toate tentativele de revoltă, întemeind în această provincie un nou oraş, Wasit, prevăzut cu o garnizoană compusă din arabi sirieni, destinată supravegherii celor două cetăţi turbulente, Basra şi Kufa. Dar opera cea mai importantă a lui 'Abd al-Malik a fost, fără îndoială, arabizarea Imperiului în timpul administraţiei sale. Într-adevăr, până atunci, registrele birourilor fiscale erau redactate în limbile populaţiilor nemusulmane intrate în serviciul statului arab pentru a asigura funcţionarea sistemului său fiscal. La sfârşitul secolului al VII-lea, s-a putut trece la o altă etapă, iar limba Coranului a devenit, la iniţiativa directă a califului, limba oficială a statului. Transformarea nu s-a făcut, desigur, în mod brusc, dar s-a con-

statat că limbile greacă şi pehlevi au dispărut, încetul cu încetul, din documentele administrative. Arabizarea s-a aplicat şi monedelor, a căror emitere era prerogativa califului şi nu se realiza decât în anumite oraşe. Cu siguranţă, cele câteva piese islamice, executate după monede bizantine sau sassanide, purtau unele însemne arabe, supraadăugate efigiilor, cu scopul de a permite deosebirea de modelele luate de care difereau şi prin alte detalii. Acestea nu erau însă decât modificări minore. 'Abd al-Malik a fixat greutatea noilor monede de aur denumite *dînar* (în greceşte, *dênarion*), a stabilit o formă complet nouă, fără efigii, cuprinzând exclusiv inscripţii în arabă, care includeau profesiunea de credinţă musulmană şi indicaţii cu privire la locul şi data emiterii. Această măsură — care ducea la înlocuirea treptată a vechilor piese — consacra independenţa instituţiilor califatului şi întâietatea limbii arabe în Imperiu.

Tot lui 'Abd al-Malik îi datorează lumea arabo-islamică primul său edificiu prestigios, Cupola Stâncii din Ierusalim, ridicată în anul 691 (construcţia fusese începută în anul 685), un sanctuar adăpostind o piatră considerată sfântă de evrei şi pe care musulmanii o legau de Ascensiunea nocturnă a Profetului. Construcţia, cu o structură net bizantină, era împodobită în interior cu mozaicuri de aceeaşi inspiraţie, dar care nu reprezentau decât compoziţii florale stilizate şi inscripţii consacrate slăvirii noii credinţe. Este vorba, aşadar, de un monument care, luând în posesie un vechi loc sfânt iudaic — fosta esplanadă a Templului —, se străduieşte să rivalizeze cu clădirile creştine din jur.

Nepotul şi succesorul lui 'Abd al-Malik, al-Walid, care a domnit între anii 705 şi 715, a fost la rândul său un suveran energic, cunoscut mai ales prin preocupările sale de ctitor.

În timpul domniei sale au fost ridicate primele moschei monumentale, destinate să adăpostească, la rugăciunea rituală din fiecare vineri, întreaga populaţie masculină a unui oraş, prosternată în rânduri strânse, cu faţa spre Mecca. Prima moschee din Medina, despre care nu s-au păstrat date arheologice precise, a fost reconstruită în această perioadă, iar alte noi „moschei mari" au fost ridicate în oraşele din Siria, mai ales la Damasc (pe locul catedralei, probabil demolate) şi la Alep, pe locul agorei. La Ierusalim, s-a construit, în apropierea Cupolei Pietrei, moscheea numită Masdjid al-Aqsa (de la o expresie coranică ce desemna în mod tradiţional Ierusalimul), începută probabil în timpul domniei lui 'Abd al-Malik. Aceste moschei mari, care îi permiteau şefului comunităţii, califului, sau reprezentantului său să se adreseze mulţimii de credincioşi a căror rugăciune o conduceau, au impus un nou tip de monument, comparabil cu basilica greco-romană, prin lărgirea rândului central, unde îşi făcea apariţia şeful adunării sau imamul[43]. În aceeaşi perioadă a crescut şi numărul palatelor şi al castelelor; acelea dintre ele care erau situate în marile oraşe au dispărut practic, păstrându-se mai ales cele construite în aşezările din deşertul sirian sau în noile oraşe, ca Ayn al-Djarr. În zilele noastre, ele continuă să demonstreze calitatea unei arhitecturi civile care depindea de arta locală anterioară, dar care aplica şi stiluri noi, corespunzătoare modului de viaţă al locuitorilor arabo-musulmani.

---

[43] La început, termenul desemna conducătorul de caravană, pentru ca apoi să fie specific liderilor religioşi. Este unul dintre titlurile Profetului Mahomed, fiind purtat apoi de califi, succesorii săi. La nivelul comunităţilor *are sens de şef politic şi religios*. Acelaşi titlu *era* purtat de şefii şcolilor juridice şi teologice islamice.

IV. Declinul regimului omayyad

Totuşi, în ciuda faptului că aveau loc, în continuare, numeroase convertiri, în sânul regimului se făceau simţite diferende sociale din ce în ce mai ascuţite. Într-adevăr, noii convertiţi, în general ataşaţi printr-o relaţie clientelară de triburile arabe şi numiţi *mawâli*, joacă un rol tot mai important între cuceritori şi supuşii nemusulmani. Mulţi dintre ei aveau un nivel de educaţie ridicat, ceea ce le permitea să ocupe funcţii administrative, alţii încercau să se alăture armatei, în ţările unde acţiunea de cucerire continua; dar şi unii, şi ceilalţi se plângeau de faptul că nu erau trataţi de pe poziţii de egalitate cu vechii musulmani. În timpul campaniilor, acestei nemulţumiri latente i se adăugau reproşuri mai precise. Convertiţii ar fi dorit o uşurare a sarcinilor fiscale, pe care guvernatorul refuza să le-o acorde, pentru a nu secătui resursele visteriei. Din această cauză, la începutul secolului al VIII-lea, unii dintre „clienţi" au părăsit terenurile pe care le cultivau, pentru a se stabili în oraşe.

Deoarece problema fiscală şi, în general, problema asimilării *mawâli*-lor în noua societate musulmană se puneau de-acum tot mai acut, linia politică a califilor şi sfaturile apropiaţilor lor s-au orientat pe două direcţii principale. Prima dintre ele, axată îndeosebi pe expansiunea teritorială a islamului şi pe păstrarea ordinii, neglija plângerile „clienţilor"; această tendinţă a fost dominantă la ultimii suverani omayyazi, susţinuţi mai ales de arabii din grupul Kays. Cealaltă direcţie, în schimb, era pentru încetarea cuceririlor şi constituirea unei societăţi în care cuceritorii şi convertiţii să fie trataţi ca egali; această linie de conduită preconizată de grupul Kalb, arabii din sud, a fost adoptată de Omar al II-lea, califul care a domnit între anii 717 şi 720 şi care a emis o celebră ordonanţă ce stabilea

egalitatea fiscală de principiu dintre arabi şi nearabi, încurajând, astfel, exodul *mawâli*-lor.

Principiile lui Omar al II-lea nu au avut însă un câştig de cauză real: o nouă concepţie şi-a făcut apariţia, conform căreia impozitul funciar continua să se refere strict la proprietatea asupra pământului, indiferent de religia ocupantului, iar nemusulmanii plăteau doar un impozit suplimentar (capitaţie)[44]. Încetul cu încetul, pentru impozitul funciar s-a impus termenul *kharâdj*, ce avea la origine o semnificaţie generală, iar pentru cel de-al doilea impozit s-a impus termenul *djizya*. Califul Hişam (724–743) a revenit, de altfel, la politica primilor Marwaniţi, străduindu-se să păstreze echilibrul dintre grupurile Kalb şi Kays, precum şi să restabilească ordinea în provincii şi să reprime mişcările ideologice care riscau să submineze autoritatea califală. A urmat apoi dezagregarea regimului, în vreme ce califii se succedau la intervale scurte, detronaţi adesea de membri ai propriilor familii. În anul 744, Yazid al III-lea, adept al doctrinei kadarite, care considera că fiecare om, inclusiv califul, era deplin responsabil pentru actele sale, ducea la rândul său o politică de asimilare a *mawâli*-lor şi promitea, de exemplu, egalitatea soldelor în armată; el n-a avut însă timpul să-şi pună în aplicare proiectele. La moartea sa, a fost proclamat calif vărul tatălui său, Marwan al II-lea, care a încercat să reinstaureze autoritatea califală. Stabilindu-şi capitala la Harran, în Mesopotamia Superioară, şi sprijinindu-se pe grupul Kays, el a fost un suveran experimentat şi energic, dar n-a putut face faţă rebeliunilor care se înmulţiseră în diverse regiuni din Imperiu. La foarte puţin timp după ce reuşise să recu-

---

[44] Impozit individual, „pe cap de locuitor" (de la cuvântul latin *caput, -itis* — „cap").

cerească oraşul Kufa, care se afla de doi ani în mâinile haridjiţilor (din 747), el a fost nevoit să se confrunte cu o revoltă de o amploare nemaiîntâlnită, aceea a abbasizilor.

Urmaşi ai unchiului Profetului islamului, al-Abbas, pretindeau, în virtutea acestei înrudiri, că ar avea mai multe drepturi la califat decât membrii familiei omayyade, dar, cu toate acestea, se raliaseră regimului. Desfăşurând, aşadar, o opoziţie ascunsă, ei continuau mişcarea ce apărase drepturile lui Muhammad ibn al-Hanafiya; la începutul secolului al VIII-lea, din adăpostul lor din Transiordania, au trimis emisari şi agitatori către Irak şi Iranul Oriental. După diverse neajunsuri, unul dintre aceştia, un libert[45] de origine iraniană, numit Abu Muslim, s-a folosit de nemulţumirea manifestată în provinciile orientale, unde se făcea simţită, mai mult decât oriunde altundeva, opoziţia locală a populaţiilor islamizate şi unde politica omayyadă era viu criticată chiar şi în mediile arabe. În câteva luni, el a reuşit să reunească sub stindardul negru — simbolul speranţelor mesianice din Iran — un număr important de partizani, iranieni şi arabi. Apelul său a fost lansat în numele reprezentantului nedesemnat al „familiei lui Muhammad", ceea ce i-a permis să fie susţinut şi de adepţii şi'ismului; până la victoria finală, îndoiala a continuat să planeze asupra beneficiarilor insurecţiei. În anul 747, Abu Muslim a trecut la acţiune, cucerind oraşul Merv, apoi întregul Khorasan, cu ajutorul unui şef arab pe nume Kutayba. La începutul anului 749, Iranul era ocupat în întregime, drumul către Irak fusese deschis, iar în luna septembrie Kufa era cucerită şi ea. După câteva zile de incertitudine, iden-

[45] Termen oarecum nepotrivit pentru civilizaţia arabă islamică. Sensul său originar desemnează sclavii eliberaţi în statul roman. Devenit termen tehnic, cuvântul a ajuns să acopere orice realitate, mai mult sau mai puţin apropiată de aceea care l-a produs.

titatea imamului abbasid a fost dezvăluită la Kufa: era vorba despre Abu l-Abbas, supranumit şi al-Saffah, care şi-a instalat noul guvern în Irak, în vreme ce armatele continuau lupta împotriva califului omayyad.

Acesta din urmă, învins în Mesopotamia inferioară (în bătălia de la marele Zab, ianuarie 750), a fugit în Egipt, unde şi-a găsit moartea; cât despre principalii membri ai familiei omayyade, ei au fost atraşi într-o ambuscadă în Palestina şi asasinaţi (iunie 750).

Astfel s-a stins o dinastie care se străduise să conducă lumea eterogenă a teritoriilor cucerite cu ajutorul unor şefi, în principal, arabi, fără a face apel decât într-o foarte mică măsură la convertiţi şi la băştinaşii nemusulmani şi alegând întotdeauna doar *mawâli* sirieni. Greşeala sa a fost, pe de o parte, aceea de a nu fi ştiut cum să abordeze frontal problema asimilării noilor musulmani, iar pe de altă parte, aceea de a fi neglijat rolul economic al Irakului şi al Iranului.

Capitolul IV

ARABII ÎN ORIENT (SECOLELE VIII – XI)

I. Noua dinastie

Dinastia abbasidă, fondată în anul 750 de al-Saffah şi care avea să se stingă în 1260 la Bagdad, era o dinastie arabă al cărei strămoş fusese, indiscutabil, una dintre rudele cele mai apropiate ale lui Muhammad. Familia abbasizilor luase puterea declarându-se apărătoarea unei anumite forme de legitimitate familială şi religioasă, fără însă a fi adoptat şi ideile, uneori heterodoxe, profesate de partizanii lor, adepţi ai şi'ismului. Odată ajunşi pe tron, ei nu pretindeau a avea nici un fel de calitate mesianică sau carismatică; autoritatea lor se fonda, mai degrabă, pe principiul sunnit al alegerii libere a califului de către comunitate — principiu care fusese adaptat noilor circumstanţe, în urmă cu mulţi ani — şi lăsa, de fapt, loc pentru desemnarea moştenitorului de către suveranul în funcţie. Reprezentanţii claselor conducătoare îşi reafirmau acordul la vremea cuvenită şi depuneau jurământul de supunere, urmaţi apoi de populaţia capitalei, ceea ce angaja, din acel moment, întreaga comunitate, care îi datora pe mai departe califului o ascultare necondiţionată. La rândul său, acesta se considera învestit cu putere de Dumnezeu însuşi, având îndatorirea de a guverna conform preceptelor coranice.

Manifestând, aşadar, o atitudine politică puţin diferită de aceea a omayyazilor pe care îi alungaseră, dar prevalându-se, în virtutea ascendenţei lor, de drepturile specifice

exerciţiului puterii, şi considerându-se, aşa cum arată şi numele lor de domnie (*al-Mansur*, „cel căruia Dumnezeu i-a dat victoria"), beneficiari ai unei asistenţe divine, califii abbasizi au făcut ca, în timpul dominiei lor, „Imperiul arab" să se transforme vizibil, aceasta şi ca urmare a unor cauze complexe ce au acţionat în mod diferit, o dată cu evoluţia situaţiei sociale. Ascensiunea lor la tron fusese marcată de deplasarea centrului de greutate al Imperiului, devenit, mai degrabă, *asiatic* decât *mediteranean*. Într-adevăr, după victorie, ei s-au instalat în Irak, unde al doilea calif al-Mansur a întemeiat, în anul 762, oraşul Bagdad, „oraşul salvării", care avea să cunoască o dezvoltare remarcabilă, întreruptă doar pentru o scurtă perioadă în care califii s-au stabilit la Samarra (836–892).

O atare dezvoltare corespundea avântului economic pe care-l cunoscuse un Imperiu ce făcea legătura între Asia Centrală şi Extremul Orient, pe de o parte, şi Europa Orientală şi Occidentală, pe de altă parte. Acest avânt a fost însoţit şi de o remarcabilă înflorire intelectuală şi literară, care a transformat respectiva perioadă dacă nu într-o vârstă de aur, cel puţin într-o epocă în care civilizaţia arabo-islamică şi-a fixat trăsăturile dominante şi şi-a precizat componentele ce aveau să cunoască apoi evoluţii diferite de la o regiune la alta.

Două domnii merită a fi menţionate în mod special: mai întâi aceea a lui Harun al-Raşid (786–809). Înconjurat de miniştri credincioşi, Barmakizii, de care s-a debarasat însă cu brutalitate după o perioadă de şaptesprezece ani, acesta a avut o reputaţie, poate nedreaptă, de suveran autocrat şi neobosit, care a dus o viaţă de lux în palatele sale somptuoase. Al doilea suveran este al-Ma'mun (813–833), cel dintâi care a încurajat traduceri din operele filosofice greceşti şi care a susţinut şcoala de teologie

raţionalizantă reprezentată de mu'tazilism[46]. Tot el este şi autorul proiectului îndrăzneţ de a lăsa califatul unui descendent al lui 'Ali; departe de a uni spiritele, cum sperase, fără îndoială, califul, această idee nu a făcut însă decât să aţâţe disputele politico-religioase. Cei doi suverani, ai unui stat mai puţin arab în esenţa sa decât Imperiul omayyad, merită pe deplin, în virtutea personalităţii şi a culturii lor, să fie consideraţi drept „califi" ai unui Imperiu arabo-islamic în plină vitalitate, drept reprezentanţi ai „arabităţii" — al cărei triumf se confunda întru totul pe vremea aceea cu cel al religiei şi al civilizaţiei islamice.

II. Declinul puterii califilor şi dezmembrarea Imperiului

Autoritatea califilor abbasizi, care nu se întemeiase niciodată pe baze cu adevărat solide, a început să intre în declin pe la jumătatea secolului al IX-lea. Unul dintre factorii care au dus la această situaţie a fost formarea, la începutul secolului, a unei gărzi de mercenari sclavi de rasă turcică, pe care suveranii o doreau o trupă solidă şi credincioasă. Pentru a se izola mai bine sub protecţia

[46] Curent teologic şi politic care a ezitat să ia atitudine între partizanii lui 'Ali şi adversarii acestuia. Adepţii săi au încercat să-şi justifice poziţia printr-o doctrină care acorda credinciosului care greşise şansa pocăinţei şi, în consecinţă, pe cea a reprimirii în rândul comunităţii. Mu'tazilismul era definit ca doctrina celor cinci principii: unicitatea lui Dumnezeu, dreptatea lui Dumnezeu, ameninţarea şi făgăduinţa divină, situaţia intermediară şi porunca Binelui. Numele derivă din cuvântul arab *mu'tazila*, „cei care se separă". Fondată în secolul al VIII-lea de ascetul Wasil ibn Ata, doctrina a fost adoptată de califul abbasid Ma'mun, transformându-se într-o armă ideologică îndreptată îndeosebi împotriva hanbaliţilor (vezi nota 64).

acestei gărzi (a cărei prezenţă la Bagdad a provocat tot felul de incidente), califul al-Mu'tasim şi-a mutat, în anul 836, reşedinţa la Samarra, unde turcii au fost instalaţi în cartiere proprii, fără a avea posibilitatea de a frecventa populaţia locală, nici de a se căsători cu alte femei decât cu sclavele de acelaşi neam, pe care califul le adusese acolo pentru ei. Dar încartiruirea acestei însemnate garnizoane militare separat de băştinaşi, chiar în jurul palatului califului, nu a adus calmul aşteptat, iar emirii turci au sfârşit prin a-şi impune curând propria lege, făcând şi desfăcând domnii, în funcţie de intrigile de moment, în care şefii lor s-au amestecat repede.

Reacţia la această stare de fapt n-a întârziat să apară şi, după întoarcerea califului al-Mu'tamid la Bagdad, în anul 892, şi în urma efortului de reorganizare întreprins de succesorul său, al-Mu'tadid, emirii turci s-au arătat mai puţin aroganţi, deşi calmul a rămas relativ. Califul al-Mu'ktadir devenise jucăria vizirilor[47] pe care se mulţumea să-i revoce frecvent, cu scopul de a-şi demonstra autoritatea. Dificultăţile financiare datorate expediţiilor costisitoare pe care puterea era obligată să le îndrepte împotriva diverşilor rebeli, accentuate şi de cheltuielile somptuoase de la curte, au sfârşit prin a-l aduce pe suveranul abbasid la cheremul guvernatorilor provinciilor care furnizau trezoreriei centrale cea mai mare parte a resurselor.

Astfel, în anul 936, unul dintre aceşti guvernatori a primit titlul de „mare emir" (*amir al-umara*; lit. „emirul emirilor". — n. r.), cu o delegare extinsă din partea califului, care îi permitea să comande ansamblul trupelor, să fie, în

[47] Nume dat miniştrilor în statele musulmane. Cel mai important dintre ei era marele vizir, corespunzător primului ministru, termen mai cunoscut cititorului român din contactul cu istoria Imperiului otoman, unde instituţia s-a păstrat până târziu.

acelaşi timp, însărcinat cu direcţia serviciilor financiare şi să numească majoritatea ofiţerilor. Primul dintre aceşti mari emiri, Ibn Raik, era de origine khazară[48]; alţii au fost turci, alţii arabi, aparţinând familiei hamdanizilor, stabilită în Mesopotamia superioară. Foarte curând însă, funcţia a fost obţinută de un emir iranian din familia buyizilor[49] şi avea să rămână după aceea, vreme de mai bine de un secol — între anii 945 şi 1055 —, în posesia descendenţilor sau a rudelor acestuia. Puterea dinastiei arabe a abbasizilor era, prin urmare, în această perioadă, aproape nulă, în vreme ce emirii buyizi controlau nu numai Iranul, ci şi Irakul, unde califul nu-şi păstrase decât unele prerogative, mai degrabă, neînsemnate.

Atunci când, la începutul secolului al XI-lea, turcii selgiucizi au intrat la rândul lor în scenă, Imperiul, condus de calif, dar de fapt niciodată complet unificat şi centralizat, era practic dezmembrat. Unele dintre provincii se desprinseseră sau îşi câştigaseră o oarecare independenţă, continuând însă să recunoască autoritatea îndepărtată a califului şi să aparţină, din punct de vedere cultural, lumii arabo-islamice, dar limba arabă îşi pierduse cu desăvârşire supremaţia în aceste regiuni. Fenomenul se manifestase şi fusese încununat de succes în regiuni din Spania şi din Maghreb, a căror depărtare faţă de Imperiu favorizase

---

[48] Populaţie de origine turcică, stabilită în regiunea Volgăi inferioare, care a întemeiat un adevărat imperiu între Bug, Nipru şi Ural, până în Crimeea. A aderat la religia mozaică, pentru a evita confruntările religioase ce-i opuneau pe bizantini arabilor musulmani, fiind creştinată doar parţial de către Sfîntul Chiril (860). Statul khazar — o lungă perioadă factor de echilibru în regiune — a dispărut complet în 1015, sub loviturile trupelor bizantine aliate cu ruşii lui Vladimir I.

[49] Dinastie care a domnit în mai multe formaţiuni statale din Iran şi Irak. Perioada ei de apogeu se plasează în ultimul sfert al veacului al X-lea. *Dinastia se stinge la mijlocul secolului al XI-lea.*

veleităţile de independenţă, aşa cum se va vedea ceva mai departe. El se făcea însă simţit şi în provinciile orientale, ale căror teritorii extreme, situate la graniţa cu Iranul şi Transoxiana, nu se dovedeau mai calme decât teritoriile situate la frontierele cu Occidentul creştin.

Khorasanul fusese tulburat de mai multe revolte, încă de pe vremea primilor califi abbasizi, mai ales din cauză că în această regiune ocupaţia arabă nu reuşise să determine instalarea decât a unor grupuri tribale neînsemnate. Sentimentul particularist care îi anima pe locuitori a fost întrucâtva consolidat de atitudinea viitorului calif al-Ma'mun, fiu al unei concubine persane şi, înainte de a fi pretins tronul de calif, guvernatorul provinciilor orientale la Merv. Războiul civil care a izbucnit între el şi fratele său, al-Amin, ca urmare a unei conjuncturi politice specifice, a fost, într-adevăr, marcat de antagonismul dintre arabi şi iranieni, contribuind prin succesul său la inspirarea viitoarelor pretenţii de emancipare ale iranienilor. Acestea s-au şi manifestat, încă din anul 821, când un oarecare Tahir, fost ofiţer al lui al-Ma'mun, care participase activ la operaţiunile purtate contra lui al-Amin, a devenit guvernator al Khorasanului. Fiul său, Talha, care i-a urmat la conducere, a păstrat şi a transmis familiei sale sarcina de a guverna provincia. Se constituise, astfel, o dinastie neară bă, având în partea orientală a Imperiului o autonomie financiară care o amintea pe aceea de care se bucuraseră în regiunea occidentală aglabizii[50] din Ifrikiya.

---

[50] Dinastie ce a guvernat un stat în nordul Africii, formaţiune desprinsă din Califatul abbasid şi care cuprindea, în faza de apogeu, Tunisia de azi, nord-vestul Libiei, nord-estul Algeriei, precum şi Sicilia şi Calabria. Capitala se afla la Kairuan (acum în Tunisia). Au fost învinşi de fatimizi în 909 (vezi nota 53).

Când tahirizii s-au stins în 873, ei au lăsat locul unui anume Yakub al-Saffar, „Căldărarul", care se stabilise în Sistan înainte de a-şi fi extins autoritatea asupra Khorasanului. Aşa cum o spune şi calificativul său, Yakub era un localnic de origine modestă, iar forţa sa militară pare fondată, înainte de toate, pe un fel de miliţie populară, recrutată dintr-o regiune defavorizată şi susţinută de mişcarea haridjită. Cu toate acestea, califul a recunoscut această autoritate: saffarizii, a căror loialitate faţă de puterea abbasidă era mai degrabă îndoielnică, au rămas stăpâni peste provinciile orientale până la începutul secolului al X-lea, când au fost eliminaţi de o dinastie ce avea să cunoască, la rândul ei, un avânt rapid. Era vorba despre samanizi, iranieni provenind dintr-o familie de mari proprietari şi înscăunaţi oficial de calif, la început, ca guvernatori în Transoxiana, pe care trebuiau să o apere împotriva raidurilor turcice.

Chiar şi într-o regiune foarte apropiată de centrul Imperiului, cum era Egiptul, mici dinastii de rasă străină încercaseră să se emancipeze spre sfârşitul secolului al IX-lea.

În anul 877, un ofiţer de origine turcică, pe nume Ahmad ibn Tulun, care fusese la început locotenent al guvernatorului, a ajuns în fruntea provinciei, în urma revoltei populaţiei de condiţie servilă din Irakul Inferior şi a tulburărilor care au urmat; el şi-a extins autoritatea şi în Siria, revendicând autonomia financiară şi dreptul de posesiune ereditară asupra domeniilor. Printr-o astfel de atitudine, ibn Tulun pretindea că apără drepturile califului, înscăunat împotriva pretenţiilor fratelui său şi ale regentului, ceea ce nu-l împiedica să ducă o politică personală de semiindependenţă, într-o regiune, de altfel, ostilă dominaţiei irakiene. El şi-a constituit, astfel, o puternică armată locală, a construit o reşedinţă regală în vecinătatea ora-

şului al-Fustat şi s-a comportat ca un adevărat suveran, până când un nou calif a ocupat, în 896, cu trupele sale Siria şi Egiptul. Tentativa iui ibn Tulun a durat până când puterea centrală a putut să înlăture ameninţarea pe care o reprezentase revolta grupului Zandj[51] în tot Irakul Inferior, între 869 şi 883, reflectând cumva starea de tulburare endemică pe care o instalase în societatea abbasidă prezenţa elementelor nearabe.

Elementele de origine arabă nu erau nici ele cu mult mai docile. Au dovedit-o beduinii din Arabia, care au îngroşat rândurile faimoşilor karmaţi[52]. Animaţi de spiritul revoluţionar isma'ilian[53], aceştia din urmă au fost la originea mai multor revolte, mai întâi în Siria şi în Irakul Inferior, la începutul secolului al X-lea, apoi în Arabia, unde au atacat caravanele de pelerini şi au fondat în Bahrein un mic stat independent. Unul dintre şefii lor, Abu Sa'id, a domnit în această regiune între 894 şi 913, organizând o comunitate în care nu se mai aplicau toate recomandările Legii islamice. Consideraţi de unii musulmani drept necredincioşi, ei

---

[51] Nume de origine iraniană purtat de sclavii negri din Africa orientală, care erau folosiţi în Irakul Inferior. Revolta lor era condusă de un pretins Alid.

[52] Sau qarmaţi, aripă a sectei isma'iliene (vezi nota 53), fondată de Hamdan Qarmat, un ţăran din Irak. Predica egalitarismul social, ceea ce şi explică influenţa de care s-a bucurat în rândurile claselor inferioare ale societăţii musulmane. A cuprins în special Siria şi regiunea Mesopotamiei, intrând în declin o dată cu secolul al XI-lea.

[53] Sectă şi'ită extremistă care, spre deosebire de majoritatea şi'iţilor, îl admitea pe Isma'il ca pe al şaptelea şi ultimul dintre imami şi îşi propunea să răzbune moartea violentă a acestuia (762). Cuprindea cinci curente principale: karmaţii (vezi nota 52), asasinii, druzii, nizarii şi fatimizii, care vor întemeia o dinastie şi un califat propriu în 912 (vezi nota 50). Pentru isma'ilieni, „legea" (*shariya*) avea doar o valoare tranzitorie, iar Coranul avea importanţă doar prin sensul său ascuns, descifrabil prin raţionamente alegorice împinse la extrem.

nu au ezitat să întreprindă, în anul 927, o expediţie militară în Irak, ajungând până la porţile Bagdadului, apoi, în anul 929, să atace Mecca, de unde au luat venerata Piatră Neagră[54], pe care nu au înapoiat-o decât peste câţiva ani.

În anul 909, elemente arabe — cel puţin în principiu — au fondat, astfel, califatul fatimid în Ifrikiya, calif care avea să se mute definitiv în Egipt, în anul 969. Noii suverani, dintre care primul se numea *mahdi*[55] Obayadallah, se pretindeau de origine arabă, considerându-se urmaşii lui 'Ali şi ai Fatimei, prin intermediul celui de-al şaptelea imam, Isma'il, dar nimic nu probează această genealogie. Cauza acestor imami isma'ilieni disimulaţi a fost apărată îndeosebi de agitatorii nearabi, iar istoricii moderni, spri-

---

[54] Piatră sacră venerată de păgâni, căreia musulmanii şi'iţi îi acordau o valoare inestimabilă. Se află încastrată în colţul de est al Ka'abei de la Mecca. Era şi este acoperită de un văl de mătase pe care sunt brodate cuvintele profesiunii de credinţă.

[55] *Mahdi*, în terminologia islamică şi'ită, desemnează corespondentul lui Mesia din religia creştină, având sensul iniţial de „cel bine îndreptat". Nici Coranul şi nici tradiţia vorbelor Profetului (*Hadith*) nu menţionează acest nume. Se pare că avem de-a face cu o inovaţie şi'ită din secolul al VII-lea. Mahdi este conducătorul ascuns care urmează să revină pe pământ pentru a-i elibera pe oameni de cele rele şi a instaura regatul Binelui, care să dureze până la sfârşitul vremurilor. În istoria islamului, mulţi pretendenţi la titlul de calif s-au declarat Mahdi pentru a-şi justifica astfel acţiunile. Personajul este respins de sunniţi. Pentru majoritatea şi'iţilor, el se incarnează în al doisprezecelea şi ultimul (în această tradiţie) imam, Muhammad ibn al-Hassan al-Askari, care s-ar fi ascuns după moarte pentru a reveni într-o zi şi a restaura adevărata religie. De remarcat similitudinile cu creştinismul care, bazându-se pe o serie de texte profetice şi escatologice (între care *Apocalipsa lui Ioan*), afirmă venirea ultimului împărat, urmată de a doua venire a lui Hristos (*Parousia*) şi victoria împotriva Diavolului. Din această tradiţie, la care se adaugă numeroase texte apocrife, derivă şi credinţa în „monarhul ascuns", comună creştinismului occidental şi celui oriental, despre care a scris cândva Vasile Lovinescu.

jinindu-se pe acuzaţii lansate în epoca abbasidă, au ajuns să se întrebe dacă nu cumva primul calif fatimid fusese urmaşul agitatorului Maymun al-Kaddah şi dacă ascendenţa acestuia nu urca astfel până la un simplu libert. Alţii s-au mulţumit să admită că doar cel de-al doilea calif, al-Ka'im, aparţinea, într-adevăr, descendenţei lui Isma'il. Problema e departe de a fi simplă; dar însuşi faptul de a se declara — legitim sau nu — drept arabi de rasă pură a reprezentat particularitatea cea mai importantă a acestor teoreticieni care-şi revendicau titlul de interpreţi privilegiaţi ai Legii islamice, considerându-se înzestraţi cu o autoritate care le revenea prin filiera unică a înaintaşilor lor, fără a avea de înfruntat vreo părere concurentă din partea poporului sau a altor autori de doctrină. Din această situaţie decurgea consolidarea aspectului aristocratic al regimului islamic, care a rănit sentimentele unei părţi însemnate a populaţiilor, în rândurile cărora fatimizii voiau să-şi difuzeze ideologia, şi care a determinat adesea recurgerea la forţă.

Faptic, regimul fatimid s-a menţinut în Egipt aproximativ două secole (969–1171) şi, ca urmare, această ţară profund arabizată a căpătat un nou rol în Orientul Apropiat islamic. Mai întâi, califii au fondat, încă de la venirea lor la putere, un oraş rezidenţial care a căpătat numele de al-Kahira (Cairo) şi care, după ce a rămas o vreme distinct de vechea cetate comercială al-Fustat, s-a extins, devenind una dintre cele mai importante metropole islamice. După aceea, în timpul dominaţiei lor, Egiptul a atras o parte a comerţului care trecea prin Bagdad, făcându-l să tranziteze capitala sa. Un mare număr de produse aduse din Extremul Orient sau din India, pe calea Oceanului Indian, pentru a fi transmise apoi — direct sau indirect — către comercianţii occidentali, a ajuns astfel la Cairo, care juca şi rolul de important centru intelectual. Transmiterea doctrinei isma'iliene

către neiniţiaţi avea loc în noua moschee al-Azhar, iar mai târziu într-o clădire specializată situată în apropierea Palatului şi denumită „casa înţelepciunii" (*bayt al-hikma*).

La jumătatea secolului al XI-lea, după o perioadă de prosperitate triumfătoare, statul fatimid era slăbit de disidenţa guvernatorilor zirizi[56] din Ifrikiya, împotriva cărora au fost trimise, în jurul anului 1052, trupe de arabi nomazi, aparţinând grupurilor Banu Hilal şi cantonate până atunci în sudul Egiptului. Deşi au dat dovadă de multă energie, emiri străluciţi — printre care armeanul convertit Badr al-Djamali (1073–1094) — nu au putut decât să menţină provizoriu situaţia grav deteriorată la frontiera cu Siria de atacurile invadatorilor turcomani, iar, pe de altă parte, minată şi de luptele dintre diversele grupuri de mercenari rivali de diferite origini. Eforturile lui Badr şi ale fiului său, al-Afdal, n-ar fi reuşit, probabil, să determine nici măcar o întârziere a prăbuşirii dinastiei dacă nu ar fi sosit între timp cruciaţii din Occident, care au atacat principatele siriene de obedienţă selgiucidă[57] şi au îndepărtat astfel, timp de un secol, ameninţarea noului Imperiu turcic, ce se întindea din Iran până în Anatolia, faţă de Egiptul fatimid.

---

[56] Dinastie şi stat din nordul Africii care cuprindea majoritatea teritoriului Tunisiei actuale şi vestul Algeriei. Capitala a fost la Kairuan şi apoi la Mahdia. Dinastia, întemeiată de Buluggin Ibn Ziri (972–984), a fost definitiv eliminată de cucerirea almohazilor (1148, vezi pag. 95–96).

[57] Numele populaţiei (şi al dinastiei omonime) vine de la Selgiuk ibn Dudak, căpetenia unui trib al turcilor oguzi, care a constituit un mic stat pe cursul inferior al fluviului Sîr-Daria. Apogeul puterii lor, atins în timpul lui Malik Şah I (1072–1092), a coincis cu formarea unui vast imperiu, care se întindea din Iran până în Arabia Saudită de astăzi şi din Georgia până în Israelul actual. Din secolul al XI-lea, s-a divizat în mai multe state independente (în Irak, Siria, Turcia — sultanatul de Konya). Selgiucizii au constituit o permanentă ameninţare atât pentru arabi, cum se va vedea mai departe, cât şi pentru bizantini, în dauna cărora au cucerit numeroase teritorii.

Într-adevăr, în Orient, sassanizii, care reuşiseră să-şi păstreze dominaţia în Transoxiana şi Khorasan pe parcursul întregului secol al X-lea, fuseseră obligaţi să le cedeze locul noilor veniţi, de rasă turcică, pe care îi angajaseră la început pentru a le apăra frontierele nordice şi care reuşiseră să se emancipeze rapid. Un ofiţer pe nume Subuktegin, care deţinea funcţia de guvernator al actualului Afghanistan, fusese primul care refuzase suzeranitatea foştilor săi stăpâni, întemeind dinastia gaznavidă[58], numită astfel din cauza implantării sale la Gazna. Fiul său, Mahmud, care a domnit între 998 şi 1030, s-a făcut remarcat prin cuceriri în India de Nord, iar mai târziu s-a îndreptat asupra posesiunilor sassanizilor, pe care a reuşit să-i elimine spre 1005. După ce a ocupat Khorasanul, Mahmud s-a îndreptat către vest, unde a ocupat, în anul 1029, oraşul Rayy, situat pe locul Teheranului actual, într-un moment când o altă populaţie turcă, selgiucizii, intrase deja în scenă la frontiera cu Transoxiana. Extinderea puterii sale, sprijinită de succese militare remarcabile, ţinea şi de poziţia doctrinară adoptată, adică de ataşamentul faţă de idealul sunnit, pe care succesorii săi l-au păstrat, permiţându-i califului din Bagdad să se arate, pe mai departe, mai puţin supus faţă de emirii buyizi.

În Orient, o dată cu dezmembrarea Imperiului, califul se vedea confruntat mai ales cu emirii iranieni sau turcomani ale căror ambiţii le încurajase el însuşi. Singurele elemente arabe care mai puteau fi considerate active erau hamdanizii din tribul Taghlib, care îşi câştigaseră independenţa la jumătatea secolului al X-lea, în Mesopotamia Superioa-

---

[58] Gaznavizi: familie domnitoare al cărei stat va atinge apogeul puterii între 998 şi 1030, cuprinzând la acel moment Afghanistanul actual şi părţi din Pakistan, India, Turkmenistan, Uzbekistan şi Tadjikistan. A fost învinsă şi eliminată de gurizi, o altă dinastie locală (1187).

ră, organizând un focar de revigorare a vechilor tradiţii. Cel mai celebru dintre ei, faimosul Sayf al-Dawla, a cucerit, în anul 944, Alepul şi Siria de Nord, ducând în aceste regiuni, timp de mai mulţi ani, lupte nemiloase împotriva bizantinilor care îi ameninţau frontiera; el n-a putut să împiedice asediul Alepului, în anul 962, nici jefuirea oraşului vechi, dar a fost celebrat pentru isprăvile sale războinice de marii panegirişti şi cântăreţi ai arabismului, printre care poeţii al-Mutanabbi şi Abu Firas. După moartea sa, urmaşii au fost nevoiţi să accepte tratatul impus de Bizanţ în anul 969, prin care era cedat teritoriul Antiohiei[59], înainte ca Siria de Nord să cadă şi ea, în anul 1015, sub o suzeranitate fatimidă trecătoare. Acesta era, în realitate, începutul semi-anarhiei care a demonstrat, la începutul veacului al XI-lea, incapacitatea Siriei de a se sustrage ingerinţelor străine şi efectului devastator al noilor puteri militare.

III. Societatea în Imperiul arabo-islamic

Se poate oare încă vorbi, în aceste condiţii şi în această perioadă, despre o societate arabă în Orient? Problema se pune cu atât mai acut, cu cât, cu excepţia Arabiei, cea mai mare parte a teritoriilor aflate sub dominaţia Imperiului erau populate la origine, după cum am văzut, cu elemente nearabe, cărora nu au încetat să li se adauge grupuri alogene aduse de invaziile asiatice. O ţară ca Siria, unde vechea populaţie, de cultură greacă, con-

[59] Tratatul pecetluieşte succesele campaniilor împăratului bizantin Nikephor Phokas, din 968–969, în urma cărora au fost cucerite numeroase cetăţi din regiune. Antiohia este cucerită de Leon Phokas, fratele împăratului, izbândă cu mare ecou în lumea creştină a vremii.

tinua să vorbească o limbă semitică, oferise un teren privilegiat pentru instalarea clanurilor arabe, care se adăugaseră elementelor autohtone; în ciuda legăturilor sale cu Iranul, Mesopotamia fusese, la rându-i şi într-o manieră specifică, un creuzet cu rol asemănător. Dar populareа cu arabi fusese mai puţin intensă în alte zone ale Imperiului: Iranul, de exemplu, unde compoziţia etnică nu a fost deloc modificată, sau Egiptul, unde continuau să trăiască populaţii copte, şi Maghrebul, unde cea mai mare parte a locuitorilor erau berberi. În ceea ce priveşte Spania, aceasta era, încă din momentul anexării sale la Imperiu, o ţară aparte.

Pe de altă parte, chiar familiile arabe se transformaseră constant în noile medii; datorită jocului de relaţii clientelare, liberţii asimilaţi erau foşti prizonieri de război, plătitori de tribut convertiţi sau sclavi cumpăraţi, uneori concubine sclave, care în unele condiţii au profitat de pe urma eliberării. Consecinţele fenomenului sunt dificil de măsurat, dar importanţa lor este indiscutabilă. Desigur, cel mai adesea, persoanele în cauză nu erau conştiente de ceea ce li se întâmplă, făcându-şi adesea un titlu de glorie din ascendenţa lor pură, dar era vizibil şi curentul opus, care tindea să atenueze prestigiul de care se bucurau prin definiţie membrii rasei alese. Un calif din vremurile străvechi a mers până acolo încât a declarat chiar că „fiii de sclavi" erau superiori „fiilor mamelor arabe". Din anumite puncte de vedere deci, societatea abbasidă se afirma ca o societate amestecată, în care diverse elemente păstrau în mod voit amintirea unui trecut străin de lumea arabo-islamică, făcându-şi, de altfel, un titlu de glorie din a-l reprezenta.

În vremea domniei abbasizilor, privilegiile de care se bucurau supuşii de origine arabă se atenuaseră, încetul

cu încetul. Primul dintre privilegii, şi anume acela de a fi singurii încadraţi în forţa armată care asigura protecţia califului şi care participa eventual la expediţiile de cucerire, se diminuase simţitor în regiunile periferice, încă din epoca omayyazilor. Trupele musulmane din Occident, de exemplu, erau compuse din aproape la fel de mulţi berberi ca şi arabi. Mai bine păstrat în Orient, acest privilegiu avusese, totuşi, de suferit din cauza triumfului mişcării abbaside, care includea, în aceeaşi măsură, khorasanieni iranieni ca şi arabi, dacă nu chiar mai mulţi. Începând din acest moment, armata arabă, ai cărei soldaţi erau recrutaţi din rândurile triburilor din circumscripţiile siriene, şi-a diminuat simţitor rolul; această evoluţie treptată, destul de puţin cunoscută de altfel, s-a încheiat, conform cronicilor, în timpul domniei califului al-Mu'tasim, aşadar, la începutul secolului al IX-lea, când arabii au fost şterşi din registrele trupelor califului cantonate în Egipt.

Al-Mu'tasim a fost, de fapt, primul calif care s-a înconjurat de mercenari sclavi cumpăraţi, cei mai mulţi de origine turcică. Din acest moment, conform unui obicei ce avea să devină curent, nucleul gărzii califului şi chiar al armatei abbaside era format dintr-o miliţie de condiţie servilă; numărul mercenarilor a crescut rapid, ei eliminându-i pe militarii khorasanieni şi pe descendenţii acestora, care susţinuseră până atunci califatul. Războinicilor de neam turcic li s-au alăturat, mai târziu, berberi şi negri africani, care nu erau, totuşi, atât de străini lumii islamice, pe cât erau turcomanii, dar care acţionau tot ca nearabi, fără a întreţine legături cu populaţia irakiană. Apoi, emirii buyizi au apelat şi ei la mercenari daylamiţi, adică iranieni, iar califii fatimizi din Egipt recrutau mai ales negri şi „slavi", adică sclavi de origine europeană, întâlniţi îndeosebi în Spania. Se ştie, pe de altă parte, că, în provinciile orien-

tale, emirii samanizi se foloseau şi ei de mercenari turcomani de condiţie servilă. Se poate, aşadar, afirma că, încă din secolul al X-lea, elementele arabe nu mai jucau decât un rol foarte limitat în forţele armate, apărând mai ales pe lângă emirii de aceeaşi rasă, cum ar fi hamdanizii din Mosul şi din Alep.

Îndepărtaţi din funcţiile militare cele mai importante, membrii marilor familii arabe nu mai deţineau nici posturi de guvernatori, fiind înlăturaţi în favoarea unor *mawâli* iranieni sau a unor emiri turcomani provenind din rândurile gărzilor. Chiar şi la curtea califului, calitatea de arab a încetat să mai confere vreun rang privilegiat, dintr-un moment greu de precizat, dar care se situează undeva pe la mijlocul secolului al IX-lea. Singura ramură care a reuşit să-şi păstreze individualitatea şi prestigiul a fost aceea a membrilor „familiei Profetului", care îi includea şi pe descendenţii lui al-Abbas şi pe cei ai lui 'Ali, abbasizii şi alizii, cunoscuţi cu toţii sub numele de haşemiţi, de la faptul că descindeau din Abu Haşim[60], aceştia având dreptul la titlul de *sharîf* sau „nobili".

De fapt, principalele funcţii guvernamentale şi administrative le reveneau nearabilor calificaţi pentru diverse posturi fie în virtutea cunoaşterii problemelor practice pe care apariţia islamului nu le modificase esenţial, fie datorită aptitudinii de a le presta suveranilor „servicii" ce presupuneau, în acelaşi timp, iniţiativă şi flexibilitate. O dată în plus, monarhia abbasidă nu prezenta diferenţe de funcţionare fundamentale faţă de monarhia sassanidă, de exemplu, iar sfaturile pe care le conţineau vechile texte literare în limba pehlevi rămân deopotrivă valabile. Aceste

[60] Numele a fost preluat de dinastia iordaniană actuală; chiar statul se numeşte Regatul Haşemit al Iordaniei.

învăţături ajutau mai ales la modelarea comportamentului administratorilor şi al secretarilor de origine iraniană, care nu-şi ascundeau simpatia faţă de cultura strămoşilor lor, în vreme ce descendenţii arabilor erau prezenţi îndeosebi în mediile religioase şi politice şi în unele cercuri de oameni de litere; totuşi, nu se poate vorbi despre reguli instituite ca atare sau despre o stare de fapt întâlnită în mod constant.

Cea mai mare parte a membrilor claselor sociale inferioare era de origine nearabă, fie că era vorba despre ţărani rămaşi pe pământurile lor de mai multe secole, sau despre meşteşugari emigraţi, cel mai adesea, din regiunile agricole din jurul noilor metropole islamice. Marii negustori, în schimb, aparţineau adesea rasei cuceritorilor, iar printre navigatorii care plecau de la Basra, îndreptându-se spre Extremul Orient, se găseau numeroşi arabi ce contribuiau la afirmarea, dincolo de graniţele Imperiului, a vitalităţii gustului arab tradiţional pentru comerţ şi pentru călătorii. Avem astfel de-a face, în epoca abbasidă, şi mai ales în centrul Imperiului arabo-islamic, cu o societate extrem de compozită, dar profund marcată de civilizaţia arabă. Descendenţii vechilor cuceritori nu sunt prezenţi decât în număr restrâns în această lume şi nu mai deţin, în mod obligatoriu, funcţii administrative. Totuşi, ei păstrează un loc de primă importanţă, în virtutea prestigiului datorat apartenenţei etnice — revendicat adesea, dar uneori pe nedrept — precum şi prin rolul pe care continuau să-l deţină în mediile urbane de negustori şi de savanţi, alcătuind prin excelenţă clasa musulmană activă. De aici rezultă şi caracterul ambivalent al unei evoluţii destinate să autorizeze, pe mai departe, confuzia dintre noţiunile, diferite în principiu, de arabitate şi islamitate.

IV. Cultura şi civilizaţia lumii arabo-islamice

Cultura de tip medieval, corespunzătoare unei societăţi atât de complexe prin elementele sale de bază şi prin voinţa lor de asimilare reciprocă, mai mult sau mai puţin mărturisită, avea la rândul său o amprentă concomitent islamică şi arabă, care îi asigura unitatea. La început, ea fusese o cultură de expresie exclusiv arabă, iar graiurile regionale din ţările cucerite au fost eclipsate de limba islamului: siriana nu fusese utilizată decât pentru o scurtă perioadă, de către o minoritate de savanţi, într-un grup aflat în regresie, iar limba iraniană populară, păstrată în continuare în Iran, nu mai era folosită în scris, cum nu mai erau nici berbera, în Maghreb, sau latina, în Spania musulmană.

Limba arabă se impusese, mai întâi, ca limbă religioasă şi liturgică de valoare incomparabilă: revelaţia fusese transmisă în arabă, cum am arătat mai sus, fără a lua în consideraţie vreo traducere; perfecţiunea stilistică a Coranului era socotită inimitabilă şi constituia proba însăşi a autenticităţii mesajului său. Din acest motiv, ştiinţele care aveau drept obiect explicarea textului revelat, interpretarea, comentarea acestuia şi elaborarea, pe de o parte, a unei doctrine religioase, iar pe de altă parte, a unui cod juridic şi religios, nu se puteau servi decât de limba arabă. Pe lângă aceasta, araba era limba primilor stăpâni ai Imperiului şi a administraţiei; toate textele literare, indiferent de natura lor profană sau religioasă, recurseseră la ea. Supremaţia arabei ca vehicul de gândire a fost de la început recunoscută în unanimitate, iar un savant de origine iraniană, al-Biruni, care a trăit în secolul al XI-lea, îi lăuda utilitatea în dezvoltarea ştiinţei universale.

Trebuie remarcat, totuşi, un fapt: cultura arabo-islamică, pentru care araba servise drept mijloc de expresie,

prezenta, pe lângă moştenirea arabă propriu-zisă, urmele unor influenţe datorate altor culturi fie străine, fie anterioare islamului. Este la fel de evident şi că artizanii dezvoltării sale au fost adesea numeroşii reprezentanţi ai populaţiilor nearabe, care au contribuit la evoluţia unora dintre aspectele sale cele mai caracteristice. De aici rezultă şi efectele concurente pe care le-au avut, în primele faze, două tendinţe opuse.

Prima dintre acestea susţine că operele poeţilor, povestitorilor, oratorilor, compilatorilor de povestiri anecdotice sau teologilor trebuie considerate ca aparţinând unei tradiţii pur arabe. Se ştie că poezia fusese cultivată în Arabia încă din epoca lui Muhammad şi, fără îndoială, chiar mai dinainte, de către arabi autentici, care foloseau o formă de prozodie specifică şi exploatau teme îmbinând lirica de dragoste cu satira sau panegiricul. Aceste genuri erau preponderente în perioada omayyazilor şi în aceea a abbasizilor, fiind adesea ilustrate de către poeţii de origine arabă, concomitent cu tentativele de a ameliora cadrele primitive şi de a introduce teme corespunzătoare vieţii rafinate din centrele urbane. În acelaşi timp, tot o tradiţie arabă se exprima, de foarte devreme, şi în discursurile oficiale cu caracter politic sau religios, ale căror texte au fost adesea păstrate şi care redau imaginea retoricii epocii respective. Tradiţia arabă era prezentă şi în vechile anecdote, chiar dacă ele au fost culese mai târziu, precum şi în primele lucrări consacrate Legii islamice, opere ale unor savanţi, în general, arabi sau hedjazieni. Printre aceştia se remarcă jurişti ca Malik[61] şi, mai

[61] Malik ibn Inas (715–795), fondatorul uneia dintre cele patru şcoli sau rituri juridico-religioase din islam. Este autorul celui mai vechi manual de drept (*Drumul neted*), unde expune fundamentele cutumei în vigoare la Medina, de unde era originar.

târziu, al-Şafi'i[62], ale căror texte au fost reluate cel mai adesea de autori nearabi, cum ar fi celebrul al-Buhari[63] în confruntarea cu arabul Ibn Hanbal[64], sau marele Abu Hanifa[65], întemeietorul şcolii juridice hanafite.

Pe de altă parte, tot în limba arabă s-a transmis şi patrimoniul culturilor nearabe, mai ales prin intermediul unor autori iranieni, care, deşi adoptaseră araba ca limbă de expresie, rămâneau impregnaţi de valorile lor specifice, ai căror adepţi se declarau deschis, făcându-şi din aceasta principalul titlu de glorie. Exemplu clasic este acela al lui Ibn al-Mukaffa, care tradusese în arabă cartea *Kalîla wa-Dimma*, versiunea iraniană a *Fabulelor lui Bidpay*[66], şi for-

---

[62] Şafi'ismul este numele şcolii teologice întemeiate la începutul secolului al IX-lea de jurisconsultul al-Şafi'i (mort în 820). Punea accentul pe studiul Tradiţiei, fixând drept baze ale dreptului islamic Coranul, Tradiţia, *raţionamentul prin analogie şi consensul*. Sistemul *şafi'it contrazicea* ideile malikiste şi hanafismul. Şafi'ismul prezintă importante conexiuni cu teologia aş'aritâ, (vezi nota 100).

[63] Autor de origine persană (810–870). Este considerat de musulmanii sunniţi ca fiind cel mai important trasmiţător al tradiţiei orale despre învăţăturile Profetului (*hadith*). Compilaţia sa, intitulată *Tradiţiile islamice*, conţine 600 000 de tradiţii alese dintr-un corpus încă şi mai amplu. A scris, de asemenea, o culegere de biografii ale autorităţilor care au asigurat şirul trasmiterii orale a Tradiţiei.

[64] Ahmad ibn Muhammad ibn Hanbal, teolog arabo-musulman (780–855). Respingând orice interpretare şi inovaţie personală în materie teologico-juridică, el susţinea autoritatea exclusivă a Tradiţiei. Este fondatorul şcolii teologico-juridice care-i poartă numele (hanbalismul).

[65] *Teolog şi legislator (696–767). Fondatorul şcolii hanafite de esenţă* sunnită. A integrat în sistemul juridic islamic metoda analogiei, susţinând, spre deosebire de Ibn Hanbal, intervenţia personală în interpretarea Tradiţiei. Şcoala hanafită a câştigat teren îndeosebi în Imperiul otoman.

[66] Bidpay este un brahman legendar care se presupune că ar fi trăit prin secolul al III-lea. Lui se atribuie lucrări literare în limba sanscrită, între care şi fabulele la care se face referire. O parte dintre aceste texte a fost ulterior integrată în creaţii mai cuprinzătoare (*Panciatantra*, spre exemplu), bucurându-se de traduceri în numeroase limbi, între care pehlevi. *Fabulele lui Bidpay* stau la originea multora dintre piesele de gen din literaturile europene.

mulase el însuşi sfaturi pentru curteni şi pentru suverani, inspirându-se direct din literatura didactică în limba pehlevi. Fie că era vorba, ca în acest caz, de noi convertiţi la islam, sau de iranieni adepţi ai zoroastrismului, cu toţii aveau dorinţa de a întemeia noua cultură a lumii arabo-islamice pe valorile literaturii iraniene anterioare, contribuind astfel la apariţia, în perioada abbasizilor, a mişcării numite Al-Şu'ubiya[67]. Aceasta avea să provoace mai târziu o violentă reacţie de opoziţie din partea partizanilor culturii arabe, printre care se număra şi celebrul al-Djahiz[68] (mort în anul 869), care nu era de origine arabă. La sfârşitul secolului al IX-lea, criza fusese, totuşi, depăşită: un anume Ibn Kutayba (mort în anul 889) integrase, în modul de gândire arabo-islamic, moştenirea indo-iraniană, căreia îi adăugase, după al-Djahiz, bogăţiile moştenirii elenistice — mai dificil de definit decât efectele unui alt curent, care ar putea fi numit iudeo-creştin. Mai târziu, în secolul al XI-lea, moralistul iranian Miskawayh[69] avea să facă loc în sânul filosofiei eterne, patronate de islam, înţelepciunii antice greceşti şi indo-iraniene, pe care dorise să o asocieze moştenirii arabe.

Astfel, existenţa tendinţelor culturale distincte şi uneori chiar opuse, ai căror reprezentanţi preferau să se inspire,

---

[67] *Al-Şu'ubiya*, mişcare ideologică în societatea islamică timpurie, care nega rolul privilegiat al elementelor arabe, propovăduind egalitatea tuturor musulmanilor, indiferent de apartenenţa lor etnică. Apare în a doua jumătate a veacului al VIII-lea şi atinge faza de apogeu în cel următor.

[68] Abu Othaman al-Basri al-Djahiz (776–869), autor al unor lucrări de polemică politico-religioasă şi al unor opere în proză, adept al mu'tazilismului. Este considerat unul dintre creatorii prozei literare arabe.

[69] Abu Ali Muhammad ibn Yakub, filosof iranian (933–1030). Reflecţiile sale se plasează în tradiţia aristotelică, amestecată cu elemente ale gândirii platoniciene. Opera sa principală este *Experienţa popoarelor*.

fiecare în parte, din propriul patrimoniu cultural, nu-i împiedicase pe arabi şi pe nearabi să participe, şi unii, şi alţii, la elaborarea, în epoca islamică, a unei literaturi arabe originale. Proporţia în care a făcut-o fiecare rămâne imposibil de determinat cu certitudine, dar însăşi atitudinea nearabilor este de ajuns pentru a demonstra în ce măsură popoarele cucerite fuseseră arabizate la vremea respectivă. Epitetul „arab" merită să fie păstrat în lumea abbasidă, în care arabii originari nu mai reprezentau, cu siguranţă, decât o minoritate etnică, dar în care voinţa de a promova o cultură arabă rămânea preocuparea principală în toate provinciile Imperiului.

Unitatea culturală astfel afirmată ţinea de o organizare materială profund asemănătoare şi constantă de la un capăt la altul al Imperiului, fiind, în orice caz, foarte strâns legată de instituţiile sale. Organizarea oraşelor, marile moschei, palatele somptuoase, străzile comerciale fuseseră modelate de aceleaşi precepte religioase (riturile Rugăciunii, învăţătura Legii), de obiceiurile suveranilor autocraţi şi pasionaţi de fast, de tradiţiile unei vieţi populare islamizate, precum şi de necesităţi economice comune în aproape toate teritoriile în care se răspândise islamul. La fel stăteau lucrurile şi în regiunile rurale, unde predomina stepa şi unde lucrările de irigaţii, variind de la o ţară la alta, se dovedeau indispensabile pentru prosperitatea zonelor agricole, ceea ce presupunea şi transmiterea procedeelor de la o regiune la alta, pare-se, dinspre Orient către Occident. În acelaşi timp, imensitatea unui Imperiu care era în contact cu Europa medievală, pe de o parte, şi cu Asia Centrală şi Extremul Orient, pe de altă parte, favoriza comerţul la scară mare, ceea ce făcea ca oraşele să nu fie doar centre meşteşugăreşti în care se vindeau produse locale prelucrate, ci şi puncte de legătură

pentru caravane, precum şi depozite în care ajungeau mărfuri din regiunile cele mai îndepărtate. Tehnicile folosite atât în construcţii, cât şi în prelucrarea artizanală, sau în agricultură fuseseră moştenite din lumea antică, dar erau adesea remarcabil perfecţionate, atingând un nivel pe care Occidentul epocii cruciadelor nu-l cunoştea încă.

Astfel caracterizată de cultura şi de civilizaţia sa, lumea arabo-islamică se distingea şi printr-o artă specifică, ce nu datora practic nimic obiceiurilor arabe propriu-zise, inexistente, de altminteri, în acest domeniu, artă care ştiuse să adapteze tradiţiile artistice anterioare exigenţelor noii societăţi arabizate. Amintim, în acest sens, tipurile monumentale al marii moschei şi al palatului, la care se adaugă *madrasa* sau colegiul, mănăstirea şi mausoleul. A luat astfel naştere o ornamentaţie care privilegia aproape în exclusivitate motivele de origine geometrică sau floral, evitând pe cât posibil reprezentările figurative, prohibite de tradiţia religioasă, dar asigurând aproape întotdeauna preeminenţa variaţiilor decorative preluate din scrierea arabă.

O astfel de artă merită să poarte numele de arabo-islamică, ţinând cont de faptul că era produsul unei civilizaţii arabo-islamice şi că a exercitat, în calitate de simbol rafinat al acestei civilizaţii, o fascinaţie neîndoielnică asupra populaţiilor aflate în contact direct cu lumea islamului. Variaţiile regionale, care s-au accentuat în epocile următoare, furnizează suficiente explicaţii pentru definiţia restrictivă în funcţie de care s-a ajuns mai târziu la izolarea, în sânul manifestărilor locale ale acestei arte imperiale, a formulelor artistice caracteristice doar pentru ţările arabofone — separate în mod voit, din cauza accentuării naţionalismelor — de acelea care evoluau în paralel în ţări ce-şi revendicau de-acum specificitatea turcă sau iraniană.

Capitolul V

OCCIDENTUL ARAB ÎN SECOLELE VIII–XV

I. Occidentul arabo-islamic până la jumătatea secolului al XI-lea

Am văzut ceva mai sus cum cuceritorii arabo-musulmani din secolul al VII-lea au devenit, încetul cu încetul, stăpâni peste Maghreb, apoi peste aproape întreaga Peninsulă Iberică, regiuni care făcuseră parte din Imperiul arab al omayyazilor. Încă de la începutul perioadei abbaside, califatul din Orient, care se confrunta cu grave probleme în teritoriile iraniene, a avut mari dificultăţi în a controla provinciile occidentale, unde populaţia autohtonă îşi păstrase trăsăturile particulare şi unde condiţiile naturale contribuiseră la constituirea unor state mai mult sau mai puţin autonome.

Provincia islamizată al-Andalus, aflată, mai mult decât oricare alta, la adăpost de intervenţiile armate ale puterii centrale, s-a desprins de Imperiu, puţin după înscăunarea dinastiei abbasizilor, atunci când un urmaş al familiei omayyazilor a reuşit să se facă acceptat ca emir. Acest nepot al califului sirian Hişam a cucerit Cordoba în anul 756 şi a început, din acest moment, să se comporte ca un suveran independent în Spania, continuând opera de arabizare şi de orientalizare a unei ţări în care noua familie domnitoare avea să încerce să recreeze cu nostalgie ambianţa Siriei pierdute. El a reuşit să-i transmită puterea fiului său şi să fondeze astfel în Spania o dinastie omayyadă, care avea să reziste până în secolul al XI-lea, să se facă

respectat vreme îndelungată de către statele creştine rivale, prezente în continuare în Peninsula Iberică şi să-şi extindă dominaţia pe teritoriul Africii.

În paralel, în Maghreb slăbiseră legăturile directe cu autoritatea califului abbasid, mai ales ca urmare a unor tentative sporadice de revoltă din partea refugiaţilor din Orient. Încă din anul 761 se formase un stat independent haridjit, la iniţiativa unui şef de origine iraniană, numit Abd Allah ibn Rustum, care a întemeiat un principat cu capitala în localitatea Tahart, în apropierea Algerului de azi. Puţin după aceea, un alid pe nume Idris, de origine arabă autentică deci, organizase în Maghrebul extrem, corespunzător Marocului de azi, un emirat disident. În anul 789, el a fondat, în apropierea vechii cetăţi Volubilis[70], un oraş nou, căruia fiul său avea să îi adauge curând o aşezare urbană nouă, aflată pe celălalt mal al unui mic curs de apă: născut prin alipirea celor două aşezări, oraşul Fez[71] a cunoscut o dezvoltare rapidă.

În ceea ce priveşte partea orientală a Maghrebului, denumită ceva mai tîrziu Ifrikiya, transpunerea în arabă a latinescului Africa, ea a cunoscut dezvoltarea unor dinastii succesive, care aveau şi ele pretenţii de independenţă. Mai întâi, fiul unui ofiţer khorasanian, care participase la expediţiile militare organizate de calif în Maghreb, obţinuse în anul 800, de la califul Harun al-Raşid, concesiunea emiratului din regiunea Kairuan, cu titlu ereditar, în schimbul unui tribut anual. Astfel a fost întemeiată mica dinastie aglabidă — denumită după fondatorul său,

[70] Cetate în vechea provincie romană a Mauretaniei, pe locul unei şi mai vechi aşezări berbere. A cunoscut maxima dezvoltare în vremea dinastiei Severilor (secolele II–III), fiind apoi abandonată sub împăratul Diocleţian (285).

[71] Astăzi în Maroc.

Ibrahim ibn al-Aglab —, dinastie care a domnit timp de un secol şi s-a bucurat de o autonomie aproape completă, apărând lumea arabo-islamică de incursiunile berbere şi reuşind chiar să extindă frontierele acesteia prin cuceriri: ea a ocupat Sicilia şi Malta şi a atacat în mai multe rânduri coasta italiană, fără însă a reuşi să se instaleze definitiv pe aceste teritorii[72].

A urmat apoi triumful, în aceeaşi regiune, al agitatorilor isma'ilieni, veniţi din Siria la sfârşitul secolului al IX-lea şi care s-au aflat, probabil, la originea califatului fatimid pe care l-au întemeiat după ce i-au atras de partea lor pe berberii din tribul Kuama. Creat în Ifrikiya şi transmutat în Egipt, acest regim, ale cărui orientare religioasă şi pretenţii au putut fi deja observate, nu şi-a impus cu uşurinţă autoritatea asupra populaţiilor din Maghreb. Desigur, regatul de la Tahart a fost eliminat rapid, iar idrisizii din Fez au fost şi ei nevoiţi să recunoască suzeranitatea fatimidă, exercitată, de fapt, într-o manieră discontinuă, regiunea fiind expusă incursiunilor războinice ale suveranilor din al-Andalus. Dar Imperiul fatimid, care la jumătatea secolului al X-lea se întindea în tot Maghrebul şi chiar şi în Sicilia, nu a încetat să întâmpine în Ifrikiya rezistenţe datorate, în acelaşi timp, divergenţelor religioase şi diferenţelor etnice. Mai ales cel de-al doilea calif al-Ka'im s-a confruntat cu revolta triburilor berbere din Aures, care îi reproşau asprimea sistemului fiscal. Conducătorul revoltei, pe nume Abu Yazid, cunoscut în istorie sub numele de „omul cu măgarul", a reuşit să ocupe şi să jefuiască oraşul Kairuan în

---

[72] Cele două insule au constituit ţinta a numeroase expediţii, cu succese schimbătoare. În 831, arabii cuceresc Palermo, pe care ulterior îl pierd, pentru a-l recuceri din nou; în 846 este asediată chiar Roma, iar în 878 cade Siracuza etc.

anul 944; el l-a asediat apoi la al-Mahdiya, „oraşul lui Mahdi", pe califul al-Ka'im, care a murit acolo înainte ca fiul său să poată elibera regiunea Sousse[73] şi să pună capăt rebeliunii. Astfel, suveranii nu au ezitat să-şi părăsească ţara pentru a pleca în Egipt, de îndată ce au reuşit să anexeze această provincie, la finele secolului al X-lea.

Acest transfer a fost însoţit de instalarea în Ifrikiya, ca reprezentanţi ai califilor fatimizi, a unor emiri berberi ce obţinuseră privilegiul de a-şi transmite funcţia descendenţilor. Aceşti emiri numiţi zirizi, de la numele şefului berber Ziri, fost angajat al califului, au guvernat provincia, bucurându-se de o oarecare autonomie. Dar autoritatea lor nu s-a extins practic şi asupra Maghrebului Central, unde fatimizii încurajaseră ascensiunea unei alte dinastii locale, aceea a hammadizilor, veri cu zirizii, care îşi stabiliseră capitala la El Kala, oraş al familiei Banu Hammad, în regiunea Bougi[74]. Şi mai la vest, Maghrebul extrem intrase, din anul 980, pe orbita califatului de Cordoba.

Emirii zirizi au încercat să-şi amelioreze poziţia în ţară şi să se împace cu teologii malikiţi din Kairuan, care fuseseră întotdeauna ostili regimului şi'it. Trecând de aceeaşi parte a baricadei, ei au sfârşit, în anul 1046, prin a respinge suzeranitatea foştilor stăpâni fatimizi, substituind-o cu aceea a califului abbasid din Bagdad. În jurul anului 1052, fatimizii au răspuns acestei iniţiative trimiţând în Ifrikiya bandele jefuitoare foarte turbulente ale lui Banu Hilal[75], care străbătuseră până atunci teritoriile din Egiptul Meridional. Această invazie subită l-a obligat pe emirul

---

[73] Oraş din vestul Tunisiei de astăzi.

[74] Azi Bejaia, în Algeria de Vest.

[75] Conducătorul hilalid Hassan Ibn Ali a zdrobit, la 1052, forţele califului zirid al-Mu'izz, la Haydaran, în Tunisia de azi, importantul oraş Kairuan fiind, la rându-i, ocupat.

zirid să se supună, fie şi numai pentru un scurt timp, ţinând cont de faptul că slăbirea regimului fatimid se făcea deja simţită în Orient. Ifrikiya rămânea, în urma acestor evenimente, cu bilanţul negativ al unui episod marcat de o serie de masacre şi devastări. Pe lângă aceasta, o altă consecinţă a invaziei fusese şi instalarea în Ifrikiya a unor elemente străine care au provocat un nou val de arabizare. În paralel, viaţa rurală şi cea urbană regresau, într-o ţară ale cărei structuri politice par destul de fragile, unii istorici de mai târziu ajungând, chiar din această cauză, să trateze cu dispreţ acţiunea triburilor beduine venite să perturbe viaţa din Maghreb. Ne putem, totuşi, întreba de ce nelegiuirile comise de hilalizi au avut în această ţară efecte mai durabile, din punct de vedere economic, decât cele comise în Orient de alţi nomazi la fel de sălbatici.

II. Înflorirea Spaniei arabo-islamice

În ceea ce priveşte statul constituit în Spania încă de la începutul secolului al VIII-lea, la iniţiativa primului emir independent, prinţ arab venit din Orient, el îşi menţinuse capitala la Cordoba, departe de fosta capitală vizigotă de la Toledo, şi continua să afirme ruptura de tradiţia locală anterioară. Dezvoltarea sa corespundea unei consolidări constante a dominaţiei arabo-islamice asupra acestei provincii, pe măsură ce se succedau influenţele orientale care asigurau preeminenţa tradiţiilor omayyade şi siriene propriu-zise. Cu toate acestea, regimul prezenta unele trăsături asemănătoare cu cele ale guvernărilor contemporane de la Bagdad, pe lângă particularităţile datorate originalităţii manierei în care se produsese popularea teritoriului. Astfel, funcţiile administrative, judiciare şi militare

nu erau întotdeauna separate, ele putând fi ocupate succesiv de aceleaşi personaje, care şi le transmiteau reciproc, conform unui algoritm foarte rar în alte regiuni. Fenomenul este, fără îndoială, legat de faptul că nearabii fuseseră, vreme mai îndelungată decât în Orient, excluşi din funcţiile cu caracter administrativ, rezervate arabilor din anturajul prinţului şi de la curte. Pe de altă parte, berberii — care participaseră în aceeaşi măsură ca şi arabii la cucerirea peninsulei — erau singurii admişi într-o armată ce îi excludea pe băştinaşi şi care nu a recrutat decât foarte târziu mercenari de condiţie servilă.

Populaţia arabizată din Spania musulmană, al cărei caracter eterogen nu era singular în Imperiu, parcursese etape succesive de evoluţie, a căror descriere s-a păstrat mai bine decât în alte regiuni. Repartiţia teritorială a diverselor etnii variază de la o epocă la alta, ceea ce se ştie cu certitudine este că elementele arabe au fost integrate în valuri succesive. Primul dintre acestea, care a avut loc în momentul cuceririi, a adus grupuri aparţinând celor două mari triburi rivale, Kays şi Kalb. A urmat un al doilea val, la începutul secolului al VIII-lea, o dată cu sosirea noului guvernator al-Thakafi. Au venit apoi, către 740, trupele arabe comandate de Baldj, conducător militar care, după ce s-a confruntat în Maghreb cu rezistenţa răsculaţilor berberi, s-a refugiat în Spania, unde l-a sprijinit pe guvernatorul din vremea respectivă, ce se confrunta la rândul său cu o revoltă a berberilor. Însoţitorii lui Baldj, originari din diferite triburi, proveneau din *djund*-ele siriene, unde fuseseră aşezaţi înainte: ei au primit în Spania concesiuni funciare grupate pe circumscripţii militare ce aminteau poziţiile ocupate anterior. Astfel, contingentul originar din Damasc s-a stabilit în districtul Elvira, cel din Iordan, în districtul Reiyo, cel din Palestina, în districtul

Sidona, cel din Homs, în districtul Sevilla, cel din Kinnasrin, în districtul Jaen, în fine, cel din Egipt a primit terenuri în Algarve, actuala Portugalie Meridională, şi în regiunea Murcia. În calitatea lor de beneficiari ai veniturilor produse de aceste domenii, ei erau combatanţi pregătiţi în orice moment pentru mobilizare şi au fost numiţi *shâmi*, „sirieni", apelativ care îi deosebea de arabii veniţi mai demult în ţară şi numiţi în cronici *baladi*, „localnici". Mai târziu, 'Abd al-Rahman I a adus la rândul său noi imigranţi, care li s-au alăturat celorlalţi.

În general, aceşti arabi instalaţi în Spania îşi rezervau terenurile cele mai bune, de la câmpie sau de pe coaste, obligându-i pe berberi să se mulţumească cu regiunile muntoase. Aceasta nu însemna însă că exploatau ei înşişi teritoriile de care dispuneau, ci că îşi opreau cea mai mare parte a veniturilor provenind de pe domeniile cultivate de foştii ocupanţi, dar trăind în oraşe, unde deţineau diverse funcţii administrative. Din această cauză apăreau conflicte cu berberii, care veniseră în regiune încă din momentul cuceririi şi dintre care cei plecaţi înapoi în Maghreb, la jumătatea secolului al VIII-lea, după înfrângerea revoltei pe care au organizat-o, fuseseră înlocuiţi de alţii cu aceeaşi origine, angajaţi uneori ca soldaţi.

Berberii s-au amestecat adesea cu populaţia locală, în rândurile căreia se aflau destui convertiţi la islam (desemnaţi prin termenul *muwallad*), care continuau să vorbească o limbă romanică, şi au reuşit să obţină poziţii de mare influenţă în societatea arabo-islamică din Spania. Unii dintre ei îşi păstrau numele, ceea ce îi făcea uşor de recunoscut, alţii încercau să treacă drept arabi, iar alţii se aliau prin căsătorie cu diverse familii arabe. Astfel, după câteva generaţii, era din ce în ce mai dificil de distins, aici, ca şi în alte regiuni, între arabii autentici şi băştinaşii arabizaţi şi

islamizaţi, alături de care trăiau creştini şi evrei ce alcătuiau comunităţi relativ importante. Aceşti „plătitori de tribut", numiţi mozarabi (din arabul *musta'rib*, „cei care se străduiesc să vorbească araba"), aveau parte de acelaşi regim, tolerant şi discriminatoriu în acelaşi timp, ca şi fraţii lor locuitori ai altor regiuni din lumea islamică. Unii dintre ei s-au convertit la islam sub presiunea împrejurărilor, dorind ulterior să revină la religia de origine, ceea ce îi expunea severelor condamnări prevăzute pentru apostaţi de Legea islamică.

Primii emiri din Cordoba au avut mult de luptat pentru a menţine unitatea unei provincii cu o populaţie atât de diversificată, pentru a reprima tulburările şi pentru a apăra teritoriul împotriva statelor creştine învecinate. Situaţia s-a calmat însă către mijlocul secolului al IX-lea, când suveranul s-a străduit să îmbunătăţească organizarea administrativă, să dezvolte viaţa de curte, să protejeze savanţii şi oamenii de litere şi, pe de altă parte, să încheie o alianţă, nu lipsită de probleme, cu Bizanţul, împotriva abbasizilor. Spania musulmană a căpătat atunci o nouă importanţă în *sânul lumii arabo-islamice, afirmată în anul 929 prin* decizia emirului 'Abd al-Rahman al III-lea de a-şi lua titlul, rezervat califilor, de „emir al dreptcredincioşilor". Se pare că emirul a fost determinat să ia o astfel de decizie, pe de o parte, de declinul califatului de la Bagdad, şi pe de altă parte, de apariţia califatului „schismatic" al fatimizilor, în Ifrikiya[76].

Noul apărător al islamului sunnit a început, aşadar, să mobilizeze populaţia din al-Andalus împotriva pericolelor din interior şi din exterior. El a organizat diverse expediţii îndreptate împotriva Maghrebului, unde a stabilit „capete

[76] Calificat astfel din cauza apartenenţei la secta isma'iliană, (vezi nota 53).

de pod" şi a smuls practic nordul Marocului de sub influenţa fatimidă, restabilind astfel comunicarea cu regiunile aurifere din Senegal. În interior, rivalitatea dintre arabi, berberi şi andaluzi — convertiţi sau nu — se estompase. La începutul domniei sale, emirul reuşise să pună capăt unei periculoase revolte în Andaluzia orientală, pe care autoritatea centrală nu putuse să o înfrângă vreme de mai mulţi ani, şi a adus atât pentru serviciul la palat, cât şi pentru nevoile armatei sclavi credincioşi, în general de origine europeană, numiţi „slavoni", sau „slavi" (în arabă *Sakâliba*). Acestor slavoni, dintre care cei dintâi ajunseseră în peninsulă în secolul al X-lea, li s-au încredinţat, după eliberare, importante demnităţi în aparatul de conducere, în vreme ce sclavii negri, veniţi din Africa, deţineau în societatea locală un rol mult mai restrâns.

Cultura arabă a cunoscut atunci un nou avânt, sub impulsul unor celebri savanţi şi oameni de litere orientali. La Cordoba a fost amenajată o bibliotecă importantă. Doctrine juridice, teologice şi mistice, până atunci puţin răspândite în Spania, şi-au făcut loc, încetul cu încetul, ceea ce a provocat unele reacţii din partea teologilor, credincioşi până atunci unei singure şcoli, malikismul, şi neîncrezători faţă de curentele care păreau influenţate, într-un fel sau altul, de filosofia antică. În secolul al X-lea, islamul arab andaluz a continuat să se prezinte sub o formă mult mai unitară decât islamul oriental, în ciuda influenţelor care începeau să se facă simţite. Numai ştiinţele au căpătat un oarecare avans, datorat, fără îndoială, relaţiilor pe care califatul de la Cordoba le întreţinea cu Bizanţul şi care au permis circulaţia în ţară a unor preţioase texte antice, cum ar fi originalul textului *Materia medica* al lui Dioscoride. Arta s-a bucurat, la rându-i, de o înflorire deosebită în întreaga Spanie musulmană, marea moschee din Cordoba şi reşe-

dinţa califului, Madinat al-Zahra, rămânând, probabil, cele mai strălucitoare mărturii în acest sens.

După domnia fastuoasă a lui 'Abd al-Rahman al III-lea şi cea a fiului său, civilizaţia arabo-islamică din Spania a cunoscut un declin asemănător celui pe care îl traversase califatul de la Bagdad, declin caracterizat de slăbiciunea crescută a suveranilor, de rivalităţi interne şi de lupte armate. Rezultatul a fost că, în scurt timp, dinastia omayyadă a fost nevoită să cedeze aproape toate puterile de care dispunea miniştrilor palatului, echivalenţi pe plan local ai „marilor emiri din Orient", dintre care cel mai cunoscut, Almanzor al spaniolilor, a întâmpinat o puternică opoziţie din partea aristocraţiei arabe — din care, de altfel, făcea şi el parte. Un şir de revolte a dus, în 1031, la căderea califatului. Teritoriul al-Andalusului a fost împărţit într-o serie de principate, a căror dezvoltare a marcat sfârşitul dominaţiei arabe. Dacă abbasizii din Sevilla, hudizii din Saragosa şi amirizii sau urmaşii familiei Almanzor din Valencia se reclamau de la această descendenţă, ceilalţi dinaşti erau fie berberi, cum e cazul aftasizilor din Badajoz, al dhulnunizilor din Toledo, al hammadizilor din Malaga sau al zirizilor din Elvira, fie chiar foşti slavoni.

Perioada dezmembrării Imperiului nu a fost una săracă din punct de vedere literar şi artistic; fiecare capitală de principat devenise un centru cultural activ, iar cultura arabă, impregnată de hispanism, a supravieţuit o vreme prăbuşirii dominaţiei politice arabe. Opere teologice şi tratate ştiinţifice asigurau prestigiul acestei culturi, alături de culegeri de poeme care substituiau liricii tradiţionale o poezie strofică, puternic influenţată de originea hispanică. În secolul al XI-lea, creştinii au devenit tot mai puternici, iar în anul 1085 au cucerit oraşul Toledo, fapt care prevestea

inexorabila înaintare a Reconquistei[77], pe care venirea almoravizilor[78], chemaţi de regele arab al Sevillei, nu a putut decât să o amâne pentru o vreme.

III. Maghrebul şi Spania între sfârşitul secolului al XI-lea şi începutul secolului al XVI-lea

Începând cu jumătatea secolului al XI-lea, Maghrebul extrem era dominat de un grup berber, Lamtuna, aparţinând tribului Sanhadja, din care proveneau şi zirizii. Dintr-un *ribât* (vezi nota 90 — n.r.), pe care aceşti berberi îl întemeiaseră în Sahara nordică şi a cărui amplasare exactă este imposibil de precizat astăzi, au apărut „oamenii din ribât", altfel spus, almoravizii, care au lansat războiul sfânt în numele idealului lor musulman, mai întâi împotriva negrilor africani, apoi împotriva unor triburi berbere din Maghreb, ocupând întregul Maghreb extrem, unde au întemeiat oraşul Marrakech, în anul 1062. Primul mare suveran provenind din rândurile lor, care a primit titlul de „emir al musulmanilor"[79] (inferior celui de „emir al

---

[77] Reconquista desemnează procesul de recucerire (acesta este sensul termenului spaniol originar) a Peninsulei Iberice de către autohtonii creştini şi îndepărtarea dominaţiei arabe.

[78] Dinastie arabă care a guvernat o formaţiune statală din nordul Africii şi care atinge apogeul puterii sale sub Iusuf ibn Taşfin (1061–1106). Statul almoravid cuprindea în acea perioadă Marocul, nordul Mauritaniei, vestul Algeriei şi majoritatea posesiunilor musulmane din Peninsula Iberică şi din Insulele Baleare. Capitala era la Marrakech, în Marocul de azi. Numele este redat în pronunţia spaniolă; în original, el derivă din arabul al-Murabitum, „cei care trăiesc în mănăstiri".

[79] Este vorba despre acelaşi Iusuf ibn Taşfin (1061–1106); evenimentul are loc în 1086.

dreptcredincioşilor", purtat de calif), a cucerit oraşul Fez, centru arabo-islamic, a cărui activitate intelectuală şi economică a căpătat un nou avânt. El a invadat mai ales teritoriul ameninţat al-Andalus şi a pornit împotriva creştinilor, pe care i-a învins la al-Zallaka[80], în 1086, oprind înaintarea lui Alfonso al VI-lea de Castilia şi anexând diverse principate musulmane din Spania, ale căror prinţi au fost detronaţi şi uneori chiar deportaţi în Maghreb. La moartea sa, la începutul secolului al XII-lea, el îi lăsa fiului său un mare imperiu, care se întindea în Africa şi în Europa, dar cu o organizare fragilă, din cauza ofensivelor creştine şi a revoltelor interne din Spania. Relaţiile dintre rafinaţii andaluzi arabizaţi şi berberii primitivi care îi supuseseră erau destul de tensionate, ceea ce nu i-a împiedicat pe cei dintâi să exercite în întregul Imperiu o influenţă durabilă, în domeniile literelor şi ştiinţelor religioase, precum şi în acelea al artei şi al arhitecturii.

Totuşi, în anul 1130, almoravizii au fost, la rândul lor, asediaţi la Marrakech de către un nou grup berber pe care îl conducea *mahdi*-ul Ibn Tumart, personaj de origine berberă, care se iniţiase în Orient în doctrinele mistice şi teologice ale lui al-Gazali[81]. Revenit în Maghreb, el a încercat să reformeze islamul, predicând adevărata doctrină a „unicităţii" divine (de unde şi numele însoţitorilor săi, almohazii, *al-muwahhidun*, sau „cei care cred într-un singur Dumnezeu"), condamnând teologia antropomorfistă ce se răspândise până atunci în mediile malikiste din

---

[80] Azi Sagrajas, lângă Badajos, în Spania.

[81] Abu Hamid Muhammad al-Gazali, teolog şi gânditor islamic (1058–1111). Opera sa principală, *Reînvierera ştiinţelor religioase*, este un document esenţial pentru cunoaşterea doctrinei şi credinţei islamice. A scris numeroase tratate de polemică teologico-filosofică. Creaţia sa este fundamentală pentru înţelegerea sufismului islamic (vezi nota 85).

Maghreb şi recomandând o reformă severă a moravurilor; el însuşi se considera învestit cu o misiune aproape divină şi se prezenta ca profet în faţa unei comunităţi care îi dădea ascultare deplină şi care era condusă, conform tradiţiei, de consilii ierarhizate. Puterea sa, care era una în primul rând de factură religioasă, a fost transmisă, după moartea lui, unui succesor tot de origine berberă, care şi-a asigurat autoritatea luându-şi titlul de „emir al dreptcredincioşilor", întemeind astfel o dinastie ereditară[82]. Începând din 1145, Imperiul almoravid a fost înlocuit cu un Imperiu almohad, încă şi mai întins, ale cărui armate au pătruns în Spania, ocupând zona vestică a ţării, au supus întregul Maghreb până în Ifrikiya, eliminând dinastiile hammadidă şi ziridă, înfrângând rezistenţa triburilor arabe şi alungându-i pe normanzii instalaţi cu puţină vreme înainte în unele dintre porturi. Politica astfel începută avea să triumfe, în ciuda unor conflicte interne, iar în anul 1195, Abu Yusuf, lansând o ofensivă în nord, a învins trupele creştine la Alarcos.

Supremaţia almohazilor corespundea unei etape strălucitoare din istoria civilizaţiei maghrebiene, la rândul său parte integrantă a civilizaţiei arabo-islamice, în ciuda rolului important pe care l-au jucat întotdeauna aici elementele berbere. În pofida unei anume înăspriri a regimului la care erau supuşi plătitorii de tribut, pacea care domnea în epocă a favorizat prosperitatea economică, dezvoltarea oraşelor, îndeosebi Marrakech şi Fez, precum şi activitatea religioasă, literară şi intelectuală. Suveranii almohazi, mai puţin rigorişti din unele puncte de vedere decât înaintaşii lor, i-au protejat pe medici, filosofi, teologi,

---

[82] Este vorba de **Abd al-Mu'min, din 1117 locotenent al lui Ibn Tumart** (1130–1163).

cronicari şi poeţi şi au permis dezvoltarea sufismului[83] la curţile lor. Monumentele pe care le-au construit atât în Maghreb, cât şi în Spania fac apel la un decor simplu şi maiestuos, uneori chiar puţin auster, care a marcat arta islamică de la sfârşitul secolului al XII-lea în Occident.

Regimul almohad nu a întârziat însă, la rândul său, să intre în declin; armatele musulmane fuseseră învinse încă din 1212 în Spania, la Las Navas de Tolosa[84], iar guvernatorul hafsid[85] din Ifrikiya şi guvernatorul Abd al-Wadid din Tlemcen s-au declarat independenţi la puţină vreme după aceea, anunţând iniţiative asemănătoare ale altor berberi, merinizii[86], instalaţi la Meknes, Fez şi Marrakech (1269).

---

[83] Curent mistic musulman ce ia fiinţă în secolul al VIII-lea. Îşi trage numele de la *soufis*, „purtătorii de lână"; adepţilor li se mai spunea şi *fuqara*, „săraci" (cu duhul, în sens de „puri", „inocenţi"; a se compara cu vorbele Mântuitorului: „Fericiţi cei săraci cu duhul, căci a lor va fi împărăţia cerurilor", *Matei*, V, 3). Gruparea se organizează iniţial la Kufa, apoi la Basra, pentru ca, din secolul al IX-lea, centrul să fie Bagdadul. Doctrina lor se fondează pe pasajele escatologice din Coran şi propune o interpretare alegorică a Cărţii, respingând datele oferite de raţiune în favoarea intuiţiei. Şeful spiritual este considerat 'Ali, succesorul lui Muhammad. Doctrina sufită integrează elemente creştine, zoroastriene şi hinduiste. Din secolul al VIII-lea, adepţii se grupează în mănăstiri (*zamyia*) şi se organizează în mai multe ordine, conduse fiecare de un şeic (maestru) considerat sfânt. Prin adoraţia datorată şeicilor, ia fiinţă un adevărat cult al sfinţilor, mai ales în Africa de Nord, dar şi în regiunile europene, în măsura în care sufismul pătrunde în Imperiul otoman.

[84] Victorie considerată decisivă pentru desăvârşirea Reconquistei, obţinută de trupele coalizate ale regilor Castiliei, Leonului, Aragonului şi Navarrei.

[85] Dinastie fondatoare a unui stat în nordul Africii, desprins din Imperiul almohad. Cuprindea Tunisia, nordul Algeriei, nordul Marocului şi nord-vestul Libiei, având capitala la Tunis, până în 1574, când oraşul e cucerit de otomani.

[86] Sau marinizii, dinastie şi stat din nordul Africii, desprins din Imperiul almohad. Cuprindea cea mai mare parte din Maroc şi vestul Algeriei. Îşi trage numele de la tribul berber Banu Marin. Din 1258, emirat, statul este definitiv desfiinţat la 1470.

Începând din această perioadă, Maghrebul a intrat sub stăpânirea a trei dinastii berbere, care au supus fără probleme deosebite triburile arabe din regiunile lor şi şi-au disputat moştenirea almohazilor, fără a avea însă intenţiile reformatoare ale predecesorilor lor. În timpul îndelungatei lor rivalităţi, merinizii, care eliminaseră familia Abd al-Wadid, s-au ciocnit cu hafsizii, care le fuseseră la început aliaţi, şi au fost nevoiţi să părăsească Tlemcenul. La începutul secolului al XIV-lea, Maghrebul şi-a păstrat, totuşi, o oarecare unitate economică şi intelectuală, care avea să-i permită, peste câteva decenii, să-şi afirme importanţa în faţa Europei. Aceasta a fost şi perioada în care s-a afirmat marele Ibn Khaldun[87], ale cărui reflecţii demonstrează vitalitatea, chiar dacă relativă, a centrelor intelectuale care se doreau a fi *madrasas*-urile întemeiate de suveranii merinizi şi hafsizi. În aceeaşi perioadă a trăit şi călătorul Ibn Battuta (1304–1369)[88], unul dintre apropiaţii suveranului merinid Abu Inan.

Încă de la sfârşitul secolului al XIV-lea, regimul merinid a început să slăbească, având de suferit din cauza deplasării marilor rute comerciale, unei crize de autoritate şi a atacurilor întreprinse de regatele musulmane al Granadei, al Castilliei şi al Portugaliei (care a cucerit Ceuta în anul 1415[89]). În 1471, ultimul merinid, devenit de mulţi ani inca-

[87] Abu Zayd Abd al-Rahman ibn Muhammad, istoric, diplomat şi filosof arab (1332–1406). Lucrarea sa esenţială, *Cartea consideraţiilor asupra istoriei arabilor, persanilor şi berberilor*, este deosebit de importantă pentru reflecţiile de filosofia şi metodologia istoriei.

[88] Abu Abdallah Muhammad ibn Abd Allah, geograf şi istoric. În *Itinerariul* (sau *Jurnalul*) său descrie regiunile şi populaţiile întâlnite în cursul numeroaselor sale călătorii, din Ucraina în Kazahstan şi din India în insulele Maldive, Spania, China, Sahara şi Sudan. Lucrarea este o sursă excepţională pentru geografia, etnografia şi istoria ţărilor respective.

[89] În 1399, regele Castiliei şi al Leonului, Henric al III-lea de Trastamara, cucerea oraşul Tertuan, marcând un nou pas în direcţia Reconquistei *complete*.

pabil să mai opună rezistenţă, era alungat de la putere. Anarhia care domnea atunci în Maghrebul extrem, unde marabutismul[90] se dezvoltase cu o rapiditate surprinzătoare, a favorizat venirea la putere a unei noi dinastii, de data aceasta arabă, aceea a sa'adizilor de origine şerifiană (*shârif* — nobil), adică „urmaşi ai Profetului", preocupaţi, înainte de orice, să se opună incursiunilor războinice portugheze şi care au ocupat principalele porturi de pe coasta atlantică, între 1471 şi 1515.

În ceea ce priveşte Spania, ea cunoscuse, după căderea almohazilor, o nouă perioadă marcată de organizarea regimului nasrid[91] în jurul Granadei. La începutul secolului al XIII-lea, creştinii înaintaseră spectaculos, reocupând Valencia, în 1238, Cordoba, în 1236, Jaen, în 1245, şi integrând noilor state regiunile recucerite. Emirul nasrid Ibn al-Ahmar, de origine arabă, care s-a stabilit la Granada, a fost nevoit, în 1237, să se supună regelui Castiliei, iar unii dintre musulmanii din regiunile căzute în mâinile creştinilor s-au refugiat la Granada, pe cînd alţii emigrau, mai ales în Tunisia. Cea mai mare parte a populaţiei arabizate şi islamizate din al-Andalus a rămas însă pe loc, păstrându-şi religia, limba şi propriul mod de viaţă: aceştia

---

[90] De la termenul arab *ribât*, care desemnează o instituţie specific islamică, în acelaşi timp, religioasă (asemănătoare mănăstirii) şi militară. În arabă, *murabit* înseamnă „aceia care trăiesc în garnizoane" sau „la frontiere". Sistemul este larg răspândit în nordul Africii, având o puternică nuanţă misionară. Din secolul al XIV-lea, capătă o însemnată coloratură mistică de orientare sufită (vezi nota 83). În Algeria, spre exemplu, termenul şi-a pierdut cu totul sensul militar iniţial, ajungând să desemneze locurile în care sunt înhumate personaje considerate sfinte.

[91] Nasrizii guvernau un stat situat în Peninsula Iberică, mărginit la sud de ţărmul Mediteranei, Gibraltar şi Almeira (în Portugalia de astăzi), iar la nord, de lanţul muntos din sudul Spaniei actuale. Capitala era la Granada, oraş cucerit de creştini în 1492.

erau mudejarii, care au perpetuat pe pământ creştin civilizaţia şi arta arabo-islamice.

Doar regatul nasrid a rămas independent, până în 1492, anul când a dispărut; el era cu atât mai înfloritor, cu cât reunea un număr mare de musulmani din toate provinciile, veniţi să îngroaşe rândurile artizanilor din oraşe şi ale agricultorilor din regiunile rurale. În ciuda incursiunilor periodice pe care le întreprindeau, ici şi colo, armatele musulmane şi creştine, regatul a cunoscut lungi perioade de pace, mai ales în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, cînd au fost construite diverse elemente ale celebrului Alhambra, palat musulman tipic, al cărui decor, deşi oarecum preţios, reprezintă, prin perfecţiunea sa tehnică şi estetică, una dintre culmile artei islamice. În urma unor agresiuni reciproce, ofensiva lansată în secolul al XV-lea de regele nasrid a avut drept urmare declanşarea unei tentative de recucerire a creştinilor, care s-a terminat prin ocuparea oraşului. Tratatul semnat cu această ocazie acorda unele garanţii învinşilor. Dar politica de toleranţă nu a durat mult, numeroşi musulmani fiind obligaţi să se convertească la creştinism; au izbucnit revolte, iar în 1502 vechea populaţie nu mai avea de ales decât între botezare şi emigrarea în Africa. Mulţi au preferat exilul, iar musulmanii — „maurii" — au dispărut din regatul Granadei, lăsând locul convertiţilor, numiţi „morisci". Puţin după aceea, măsuri asemănătoare erau luate şi împotriva mudejarilor, care trăiau în Peninsula Iberică, unde folosirea limbii arabe şi a numelor arabe a fost interzisă. Aceasta era sfârşitul Spaniei musulmane arabizate. Un secol mai târziu, moriscii care, deşi respectau riturile creştine, îşi păstraseră credinţa şi alcătuiau comunităţi distincte erau şi ei obligaţi să emigreze, alăturându-se astfel musulmanilor din Africa.

IV. Moştenirea arabă în Occident

În ciuda recuceririi militare, politice şi religioase, Spania a păstrat amprenta civilizaţiei arabo-islamice care înflorise pe teritoriul său. Nu numai toponimele sau cuvintele din vocabularul curent trădează adesea o origine arabă, dar se păstrează şi termeni ce desemnează anumite instituţii urbane, cum sunt *zalmedina* — „guvernator", *alcalde* — „judecător", *almustacen* — „controlor comercial", pentru a ne limita la câteva exemple. Acesta este, desigur, mai ales rezultatul unificării modurilor de viaţă la nivelul curţilor princiare, care s-a făcut simţit în toată perioada în care micii regi musulmani au întreţinut relaţii cu regii creştini, cărora erau adeseau obligaţi să le plătească tribut. Serbările cu cântece şi muzică, foarte gustate peste tot în al-Andalus, au fost imitate şi preluate în mediile creştine; în acest fel, moda arabă a putut exercita o oarecare influenţă asupra artei trubadurilor, ale căror concepţii despre iubirea curtenitoare par, cu toate acestea, a nu avea decât o legătură foarte îndepărtată cu ideile difuzate de autorii musulmani.

Desigur, literatura musulmană propriu-zis religioasă nu putea găsi nici un fel de ecou în Spania creştină, cu excepţia, probabil, a unor tratate sufite pe care misticii creştini par să le fi cunoscut şi apreciat. Dar în domeniul filosofiei, al ştiinţei şi al literaturii populare, ţara a primit moştenirea arabo-musulmană, ilustrată, în secolele XI şi XII de autori celebri ca Ibn Baja şi Ibn Ruşd, mai cunoscuţi sub numele de Avempace[92] şi Averroes[93].

---

[92] Filosof şi medic, mort în 1138; este autorul unor comentarii la opera lui Aristotel. În lucrarea sa, *Ghidul solitarului*, descrie şi analizează treptele devenirii spirituale a credinciosului care tinde spre ridicarea şi contopirea cu divinitatea.

[93] Filosof arab (1126–1198), care a studiat la Sevilla şi Cordoba. Este autorul prin care opera lui Aristotel, la care a alcătuit numeroase

Principalele opere ale filosofilor arabi occidentali dar şi orientali au fost traduse în latineşte în secolul al XII-lea, de o şcoală de traducători pe care o organizase, la Toledo, arhiepiscopul Raymond, ceea ce le-a permis teologilor creştini să se familiarizeze cu doctrinele gânditorilor antici şi musulmani, precum şi să utilizeze, la nevoie, metodele de raţionament elaborate de către aceştia din urmă. Au fost traduse tratate ştiinţifice, care au permis cunoaşterea în lumea occidentală a lucrărilor savanţilor musulmani. În secolul al XIII-lea, îndeosebi în epoca regelui Alfonso al X-lea[94], care se interesa în mod deosebit de cultura arabă, a apărut o literatură de maxime morale şi filosofice, ale cărei surse islamice sunt neîndoielnice; povestea populară a ascensiunii la Cer a lui Muhammad, *Kitab al-miraj*[95], a fost tradusă în spaniolă în aceeaşi perioadă, ceea ce explică analogiile identificate mai târziu între acest text şi *Divina Comedia* a lui Dante. Însă influenţa arabă cea mai remarcabilă se manifestă, probabil, în artă şi în arhitectură. Arta numită *mudejar* este caracteristică pentru monumentele creştine sau evreieşti realizate de artişti musul-

comentarii, a pătruns în lumea creştină occidentală, ajungând să fie predată, sub numele de averroism, la Universitatea din Paris, de către Siger de Brabant. Ulterior criticată de Sfântul Toma d'Aquino, filosofia sa a fost interzisă de Biserica Catolică, în 1240 şi 1513. Averroes a polemizat intens cu ideile lui al-Gazali (vezi nota 81).

[92] Rege al Castiliei şi al Leonului (1254–1284), împărat al Sfântului Imperiului romano-german (1257–1272), supranumit „cel înţelept". Epoca sa se distinge printr-un avânt cultural deosebit, care integrează, alături de cultura creştină, elemente arabe şi iudaice.

[93] Lucrarea, deosebit de populară în lumea islamică, are ca sursă Coranul, unde se relatează un episod în care Profetul este anunţat despre viitoarea sa „ridicare la Cer". Cele mai bogate rădăcini ale sale se găsesc, totuşi, în Tradiţie (*Hadith*). Povestirea are o puternică dimensiune escatologică şi preia diverse elemente din scrierile creştine — autentice (*Apocalipsa lui Ioan*) sau apocrife —, iudaice şi zoroastriene.

mani (mănăstiri, sinagogi, palate din secolele XIII-XIV); într-o perioadă ulterioară, pe vremea domniei Regilor Catolici[96], stilul mudejar continuă să se manifeste într-o simbioză, mai mult sau mai puţin fericită, cu stilurile noi care apăreau în Spania, asigurând difuzarea artei hispano-maure dincolo de frontierele vechii lumi arabe.

Această difuziune artistică şi culturală s-a petrecut nu numai dinspre Spania, ci şi dinspre Sicilia, numeroşi musulmani rămânând pe insulă în urma recuceririi creştine şi fiind apreciaţi de regii normanzi[97] pentru rafinamentul moravurilor şi al culturii lor. La îndemnul regelui Roger al II-lea, al-Idrisi[98] a realizat un planiglob de argint, care cuprindea toate cunoştinţele vremii respective cu privire la lumea locuită. Timp de aproape un secol, curtea de la Palermo a trăit în manieră orientală atât în ceea ce priveşte jocurile de societate, cât şi din punctul de vedere al serviciilor guvernamentale, regii adoptând, pe lângă numele occidentale, diverse titluri arabe — al-Mu'tazz bi-llah pentru Roger al II-lea, spre exemplu. S-a recurs adesea la serviciile arhitecţilor şi artiştilor musulmani cărora li se încredinţau construirea şi decorarea palatelor în atelierele

---

[96] Este vorba de Isabela de Castilia şi Ferdinand de Aragon, cei care au desăvârşit Reconquista şi au unificat statul spaniol prin căsătoria dintre ei (1479). Denumirea a fost ulterior preluată de toţi regii Spaniei.

[97] Regatul normand din Sicilia ia fiinţă după 1061, dată la care normanzii sunt chemaţi în ajutor de emirul de Catania. Reşedinţa este stabilită întâi la Messina şi, după decenii de lupte, normanzii ocupă tot teritoriul insulei, mutând capitala la Palermo. Dinastia normandă durează până în 1194, când se impune dinastia germană a Hohenstauffenilor. Roger al II-lea (1101–1154), pomenit în text, este cel mai important reprezentant al dinastiei normande.

[98] Călător şi geograf arab (1100–1166) care şi-a reunit experienţa de călătorie în lucrarea *Încântarea celui care doreşte să străbată lumea*. Planiglobul alcătuit la comanda lui Roger al II-lea urmează tradiţia geografului antic Ptolemeu.

oficiale se confecţionau costume de curte inspirate din moda islamică, iar în cancelarii se redactau diplome în cele două limbi vorbite la curte. Desigur, este dificil de ştiut cu exactitate care dintre operele filosofice, ştiinţifice sau chiar literare arabe au fost transmise Europei pe această cale; dar este sigur că sincretismul cultural, manifestat în Sicilia vreme de mai multe decenii, a lăsat urme importante. Această influenţă a continuat, lucru remarcabil, să se facă simţită şi în epoca lui Frederic al II-lea[99], care, la începutul secolului al XIII-lea, le retrăsese, totuşi, musulmanilor toate drepturile politice, ceea ce i-a determinat pe aceştia din urmă să părăsească în număr mare insula pentru a se stabili în Maghreb, Egipt sau Spania; acelaşi rege era şi un mare admirator al gândirii arabo-islamice şi al operelor sale, a căror traducere a încurajat-o, cu riscul de a fi acuzat în lumea creştină de erezie.

Prin moştenirea transmisă Europei, se afirma, astfel, vitalitatea unei lumi arabo-islamice occidentale, a cărei cultură tradiţională se perpetua, pe de altă parte, şi în Maghrebul berber profund arabizat. Acest capitol din istoria arabilor nu trebuie însă limitat la cele câteva manifestări pomenite mai sus; el cuprinde şi Africa neagră, prin avansarea unui islam şi a unei culturi arabe ai căror purtători înflăcăraţi erau tocmai berberii. Ei au contribuit la difuzarea islamului mai ales în sudul Maghrebului, regiunea Ciad fiind islamizată în secolul al XI-lea de arabii veniţi din Egipt, în vreme ce Sudanul a făcut obiectul unor expediţii militare ulterioare. Ca urmare a acestor acţiuni, au apărut curând, la Tombuctu şi pe malurile Nigerului, centre intelectuale unde se studiau, sub îndrumarea unor savanţi maghrebieni, texte arabe, mai ales din domeniul

[99] Este vorba de Frederic al II-lea de Hohenstauffen, împărat al Sfântului Imperiu romano-german şi rege al Siciliei (1197–1250).

ştiinţelor religioase. Difuzarea acestora avea aşadar loc în regiuni în care arabii înşişi nu jucaseră decât un rol foarte limitat, în vreme ce, pe coasta orientală a Africii, pătrunderea negustorilor musulmani se traducea printr-o islamizare de tip diferit. Aceasta a dus la naşterea unor comunităţi locale puţin arabizate, care corespundeau, de cealaltă parte a Oceanului Indian, celor create, în acelaşi fel, de legăturile comerciale în Indonezia şi în Extremul Orient, regiuni refractare oricărei tentative de arabizare veritabilă.

Capitolul VI

ARABII, TURCII ŞI MONGOLII ÎN ORIENT

I. Selgiucizii şi postselgiucizii

Dacă în secolul al XI-lea berberii jucau în Occidentul musulman un rol politic din ce în ce mai mare, revendicându-se în continuare de la civilizaţia arabă, în Orient arabii înşişi au fost nevoiţi, începând din aceeaşi perioadă, să facă faţă unei serii de tulburări politice şi etnice care au antrenat venirea unor tot mai numeroase elemente turcice şi mongole, punând prin aceasta sub semnul întrebării echilibrul Imperiului în regiunile respective.

Prima etapă a acestei transformări corespunde sosirii, mai întâi în Transoxiana, apoi în Khorasan, a grupurilor turcice din tribul Oguz, conduse de clanul Selgiuk, care par să fi fost împinşi în Asia Centrală de impactul evenimentelor petrecute în China. Am văzut că, în jurul anului 1000, selgiucizii se confruntaseră cu gaznavizii, instalaţi de puţină vreme în Khorasan şi care doreau să se opună înaintării lor în teritoriul musulman. Armata gaznavidă, echipată greoi, nu a putut rezista însă în faţa noilor invadatori, ale căror agilitate şi mobilitate îi transformau în adversari redutabili. Între 1030 şi 1050, selgiucizii au ocupat diverse oraşe din Iranul Oriental, apoi din cel Occidental, unde s-au confruntat cu buyizii, iar în 1055 căpetenia selgiucidă Tugrul beg intra în Bagdad, unde califul i-a acordat titlul de „sultan". Indiferent dacă Tugrul beg a fost sau nu chemat de calif sau de vizir, el a reuşit să obţină delegarea tuturor puterilor califului şi a devenit şeful unei

organizaţii statale pe care nu-şi propusese să o distrugă, ci să o anexeze, continuând să recunoască autoritatea nominală a fostului ei conducător. El îşi justifica acţiunea declarând că venise să-l elibereze pe calif de sub dominaţia ereticilor, mai ales a emirilor buyizi — şi'iţi imamiţi —, să combată regimul fatimid isma'ilian care domnea în Siria şi în Egipt şi să redeschidă drumurile de pelerinaj spre Mecca. Astfel, el se prezenta ca musulman şi apărător al califatului abbasid şi al sunnismului.

Regimul instaurat de sultanii selgiucizi — mai întâi de Tugrul beg, apoi de nepotul său Alp Arslan şi de fiul acestuia din urmă, Malik Şah — a fost un regim militar fondat pe forţa armatelor şi condus, o noutate în lumea islamică, de şefii turci înşişi. Soldaţii, care nu mai erau mercenari ca pe vremea califilor abbasizi, constituiau un nou element de populaţie, fără însă a încerca deloc, cel puţin la început, să se amestece cu ceilalţi locuitori. Sultanii, de care depindeau în mod direct, au ştiut să se înconjoare de administratori abili, în general iranieni, care, aşa cum a făcut celebrul Nizam al-Mulk, au păstrat vechile tradiţii, adaptând cerinţelor noului regim regulile privitoare la statutul terenurilor şi creând astfel un soi de feudalism, în care veniturile conducătorilor turci erau legate de domeniile atribuite.

În acest nou climat s-au petrecut faptele de arme ale selgiucizilor care au cucerit Siria, invadând şi supunând mai întâi Asia Mică, unde grupurile de turcomani începuseră să-şi facă şi ele apariţia. Trebuie însă ţinut cont şi de actele lor culturale, pentru că vizirii, care vegheau la formarea teologilor şi a administratorilor noului stat, au organizat colegii oficiale, numite *madrasas*, ai căror profesori erau remuneraţi din venituri special destinate acestor aşezăminte, venituri ce permiteau, totodată, şi întreţinerea

studenţilor. Selgiucizii şi aliaţii lor asigurau, astfel, dezvoltarea învăţământului religios în arabă, intervenind însă în orientarea doctrinei islamice şi numind, cel mai adesea, în aceste noi *madrasas* profesori aparţinând şcolii juridice şafi'ite, ai cărei adepţi aderau în general la şcoala teologică aş'aritâ[100]. Ei au contribuit, aşadar, la răspândirea unei doctrine teologice puţin diferite de aceea pe care o susţineau califii, ceea ce a provocat unele incidente, uneori violente, la Bagdad, unde sultanii mergeau din când în când, fără a-şi stabili însă reşedinţe permanente, pentru că îşi fixaseră capitala la Ispahan. Aceste motive de divergenţă nu au împiedicat însă colegiile selgiucide să fie, înainte de orice, centre de difuziune a culturii arabe şi instituţii de îndoctrinare sunnită, jucând, astfel, un rol important în lupta împotriva ereziei sub diversele sale forme şi'ite.

Selgiucizii au desfăşurat o acţiune asemănătoare în Anatolia, unde populaţia băştinaşă, căreia i se adăugau treptat elemente turcice, se convertea la islam şi adopta limba turcă, fiind supusă, concomitent, influenţelor iraniană şi arabă. *Madrasas*-urile create în marile oraşe, mai ales la Konya, difuzau un învăţământ juridic şi religios în arabă, singura limbă folosită în tratarea chestiunilor de doctrină islamică. Tot în arabă erau redactate şi inscripţiile care continuă şi în zilele noastre să împodobească monumentele ridicate în vremea aceea, iar cucerirea Asiei Mici

---

[100] Nume dat şcolii teologice întemeiate de Abu Burda Amir al-Aş'ari (873–935), fondatorul scolasticii islamice ortodoxe. Al-Aş'ari pleda pentru *responsabilitatea completă şi directă a lui Dumnezeu în ceea ce* priveşte faptele oamenilor, considerând Coranul ca expresia eternă a însăşi eternităţii Cuvântului divin, o entitate fără început (necreată) şi fără sfârşit. Ministrul selgiucid Nizam al-Mulk a transformat opera lui al-Aş'ari în fundamentul doctrinar al sunnismului pe care suveranii selgiucizi încercau să-l promoveze.

a fost însoţită de o neîndoielnică influenţă arabă asupra limbii turce, care a trebuit, pentru a se ridica la nivelul unei limbi de civilizaţie, să apeleze la numeroase împrumuturi din limba savantă a primilor musulmani. În Anatolia, dominaţia limbii arabe era încă şi mai puternică decât în ţările iraniene, unde disciplinele diferite de ştiinţele teologice îi scăpaseră, încetul cu încetul, de sub control. Redactarea în arabă a unor opere importante, cum ar fi acelea ale marelui al-Gazali (mort în 1111, la Tus[101]), nu a împiedicat, de fapt, renaşterea activă a persanei în lumea islamică orientală; această limbă avea să fie folosită de acum înainte atât pentru poezia epică, cât şi pentru proza profană. Ecoul acestor transformări lingvistice ajungea până în regiunile arabofone, locuite de o aristocraţie militară foarte puţin arabizată, care nu avea decât contacte sumare cu mediile tradiţionale provenind din vechile familii, de ale căror servicii se străduia însă să profite la maximum.

Imperiul vast, eterogen şi puţin centralizat, pe care reuşiseră să-l formeze sultanii selgiucizi, s-a dezmembrat însă repede. După moartea lui Malik Şah (1092), s-au constituit principate independente, dintre care unele erau în mâinile fiilor sau rubedeniilor sultanului decedat. Irakul i-a revenit astfel, împreună cu Iranul Occidental, lui Barkyaruk, pe când Siria îi revenea unui frate al lui Malik Şah, înlocuit curând la Alep şi la Damasc de către propriii săi fii şi alţi suverani locali, totul petrecându-se pe fondul unor revolte şi lupte dure pentru putere. Regiuni ca Mesopotamia Superioară, căzută în mâinile artukizilor[102], erau abandonate în vâltoarea războiului, în funcţie de

---

[101] Astăzi Meşhed, oraş în Iranul Oriental.

[102] Sau ortokizi, dinastie turcică; a dominat regiunea Diyar Bakr (nordul Mesopotamiei Superioare) până în 1408.

succesele micilor dinaşti care-şi impuneau dominaţia prin forţă şi nu respectau întotdeauna ficţiunea ce făcea din ei subordonaţii prinţilor selgiucizi. Culmea anarhiei a fost atinsă, fără îndoială, în Anatolia, înainte de consolidarea puterii unei ramuri a familiei selgiucide, aceea a selgiucizilor din Rum[103], în vreme ce Irakul şi ansamblul siro-egiptean urmau căi oarecum diferite[104].

Într-adevăr, în Irak, efectul puterii sultanilor a slăbit în favoarea unei renaşteri a puterii abbaside, graţie politicii tradiţionale a califilor care încercau să reorganizeze ţara, dar care doreau mai ales să redea viaţă unui patrimoniu cultural, în acelaşi timp, arab şi islamic. Celebrul suveran al-Nasir, care a domnit între 1180 şi 1225, a încercat îndeosebi să restabilească unitatea morală a teritoriilor în care autoritatea sa, întrucâtva fictivă, era încă recunoscută, iar acţiunea sa, consolidată de aceea a succesorilor, nu a fost anihilată decât de invazia mongolă din 1260.

Siria, în schimb, era câmpul unor numeroase lupte interne, agravate şi de cruciadele europene, care trădau în primul rând tulburarea profundă a ţării, de când populaţia „arabă" fusese redusă la starea de miză disputată de comandanţii militari, cel mai adesea musulmani, dar de fiecare dată nearabi. Ca o consecinţă neprevăzută a raidurilor turcomane şi a împărţirii teritoriului de către noii invadatori, Ierusalimul era ocupat, în 1099, de franci, care l-au transformat în capitala unui nou regat, după ce creaseră, ceva mai la nord, comitatul Edessa, principatul Antiohiei şi regatul Tripoli. Patru state france au luat, astfel,

---

[103] Sultanatul de Rum, sau de Konya (astăzi în Turcia), a fost întemeiat de un nepot al lui Selgiuk. A durat până la cucerirea mongolă din 1308.

[104] Statul selgiucid din Irak a fiinţat până în 1194, când a fost cucerit de şahul Horezmului, iar formaţiunea siriană, cu capitala la Alep, a fost ocupată în 1117–1118 de artukizi.

naştere într-un teritoriu unde reacţia musulmanilor se dovedea a fi lentă[105]. Conducătorii selgiucizi din principatele Siriei şi Mesopotamiei Superioare erau, într-adevăr, profund dezbinaţi din cauza ambiţiilor personale şi domneau într-o ţară la rândul ei divizată pe toate planurile, în care partizanii isma'ilieni reuşiseră chiar să implanteze o reţea de fortăreţe solide. Dintre aceştia, prinţii de origine selgiucidă au dispărut repede, fiind înlocuiţi de ofiţeri turci din anturajul lor. După aceea, a urcat pe tron Zanki, fiul unui fost guvernator al lui Malik Şah, care a cucerit Mosul şi Alep, după numeroase peripeţii, în vreme ce la Damasc domneau emirii buyizi. Zanki, considerat drept primul susţinător al „războiului sfânt"[106], a reuşit, în 1144, să ocupe Edessa şi să distrugă, astfel, unul dintre statele france, dar tentativa sa de a-şi impune autoritatea şi asupra oraşului Damasc a fost sortită eşecului. Sarcina de a duce la îndeplinire unificarea Siriei (prin ocuparea Damascului, în 1154) avea să-i revină fiului şi succesorului său, Nur al-din, care a domnit între 1146 şi 1174; pe lângă aceasta, se

[105] Referinţa se face la succesele primei Cruciade, în care trupele coalizate ale suveranilor occidentali şi ale împăratului bizantin Alexios Comnenul reuşesc să recucerească o sumă de teritorii până atunci deţinute de musulmani. Antiohia e cucerită în 1098, cucerirea Ierusalimului este urmată de un masacru întreprins de cruciaţi în rîndurile populaţiei arabe şi evreieşti. Soarta regatelor latine din Orient va fi diferită, unele au fost rapid desfiinţate de musulmani, altele au reuşit să reziste un timp mai îndelungat. Cruciadele au favorizat însă contactul dintre cele două civilizaţii — creştină şi islamică —, fenomen cu importante consecinţe la nivel cultural.

[106] Doctrina „războiului sfânt" (*djihad*) presupunea extinderea teritoriilor aparţinând adevăraţilor credincioşi, musulmanii, în dauna tuturor celorlalte religii existente. Ea a fost preluată ulterior de otomani, constituind suportul ideologic al expansiunii lor militare în Asia şi în Europa. Se constată aici similitudinea de principii după care se ghidau cele două tabere; pentru creştini, în aceeaşi măsură ca şi pentru musulmani, războiul pe care-l purtau era inspirat şi susţinut de criterii religioase.

realiza şi o vastă operaţiune de „contra-cruciadă", sprijinită pe o ideologie, deopotrivă, arabă şi islamică.

Nur al-din a reuşit să ocupe oraşul Apameea, din Siria Centrală. El a mobilizat opinia musulmană, combătând cu putere ereziile, protejându-i pe credincioşi şi multiplicând *madrasas*-urile destinate să răspândească doctrina cea justă. Dorinţa sa de a contribui la renaşterea ştiinţelor religioase a fost însoţită şi de o reînnoire a culturii arabe, ceea ce a făcu bine văzut în mediile siriene, unde impusese o justiţie foarte strictă, veghind la apărarea supuşilor împotriva abuzurilor militarilor. Ideea esenţială a politicii sale era aceea de a-i solicita pe reprezentanţii principalelor tendinţe ale sunnismului să se unească pentru apărarea islamului, propunându-şi el însuşi drept obiectiv să lupte împotriva francilor după principiile „războiului sfânt", vizând mai ales cucerirea Ierusalimului, al cărui prestigiu era preamărit de teologi, dar pe care nu a avut satisfacţia de a-l vedea recâştigat.

În aceeaşi perioadă, regimul arab heterodox, pe care îl stabiliseră fatimizii în Egipt şi care se prezentase multă vreme drept protectorul unei civilizaţii arabo-islamice deosebit de rafinate, continua să slăbească din cauza dezordinilor interne: califii îşi pierduseră cu totul autoritatea, iar vizirii care se succedaseră aveau mari dificultăţi în a combate disensiunile dintre diversele corpuri ale gărzii califului, astfel încât, în 1161, noul rege al Ierusalimului a găsit de cuviinţă să lanseze o expediţie în Egipt. Aceasta a reprezentat pentru Nur al-din, căruia unul dintre vizirii fatimizi îi solicitase ajutorul, ocazia de a interveni la rândul său în Egipt, unde a trimis un ofiţer kurd numit Şirkuh, însoţit de nepotul acestuia, Salah al-din. Din 1169, Şirkuh a fost recunoscut ca vizir de către calif. Puţin după aceea, Salah al-din, mai cunoscut de istoricii occidentali

sub numele de Saladin, l-a înlocuit pe unchiul său care murise, a exterminat gărzile formate din negri, i-a eliminat pe soldaţii armeni şi nu a păstrat decât mercenarii turci, graţie cărora a reuşit să-i alunge pe franci din Damietta[107], unde tocmai se reîntorseseră. Devenit singurul stăpân, el a pus capăt regimului fatimid, în septembrie 1171, nerecunoscând drept suverani decât pe Nur al-din şi pe califul abbasid de la Bagdad. Acesta era un mare succes pentru *Saladin, dar şi pentru Nur al-din*, care pretindea acum noi titluri de la cancelaria califului; în acest fel era depăşită o altă etapă în lupta împotriva statelor latine, care aveau să se confrunte de-acum cu statele musulmane unificate ale Siriei şi Egiptului.

Saladin, care i-a urmat la tron lui Nur al-din în 1174, a continuat politica religioasă, culturală şi militară a fostului său stăpân. El glorifica, astfel, spiritul „războiului sfânt", sprijinindu-se pe mediile arabe tradiţionaliste şi reuşind să reocupe oraşul Ierusalim şi aproape toate teritoriile ocupate de latini. „Contra-cruciada" a triumfat — numai provizoriu, e drept, deoarece cruciaţii au revenit, şi n-au mai fost alungaţi definitiv din Siria decât la finele secolului al XIII-lea. Dinastia întemeiată de Saladin, numită ayyubidă (de la numele părintelui său, Ayyub), avea să domine în Siria şi în Egipt, unde membrii săi, mai mult sau mai puţin divizaţi, au continuat să domnească până către 1250–1260. Această dinastie nu era una arabă, având în vedere faptul că Saladin era de origine kurdă şi că armata sa, una fundamental străină, cuprindea contingente kurde şi turceşti; aceasta nu a împiedicat-o însă să adopte cauza ţării în care se implantase, asumându-şi destinul populaţiilor

[107] Oraş-citadelă în Egiptul inferior, pe Nil, la nord-est de Cairo, punct strategic care a constituit o miză foarte importantă în evenimentele din Orient în vremea Cruciadelor.

arabo-musulmane din Orientul Apropiat, apărându-le drepturile împotriva latinilor şi dezvoltând învăţătura doctrinei islamice, dar continuând, în acelaşi timp, să încline din punct de vedere juridic în sensul şafi'ismului, pe care îl susţinuseră şi sultanii selgiucizi. Succesorii lui Saladin au adoptat faţă de latini o politică mai puţin agresivă decât aceea a predecesorului lor, acceptând, în 1229, să înapoieze Ierusalimul. Pe de altă parte, încercând în mod deliberat să amelioreze situaţia economică şi să faciliteze schimburile comerciale cu negustorii europeni, ei au transformat epoca ayyubidă, în Siria şi în Egipt, într-o perioadă de prosperitate ce se distinge îndeosebi prin activitatea din domeniul construcţiilor urbane şi prin strălucirea unei vieţi literare şi intelectuale de expresie exclusiv arabă. Reacţia faţă de expediţiile cruciaţilor a avut, astfel, drept rezultat, în Orient, consolidarea ataşamentului populaţiilor faţă de dubla tradiţie a arabităţii şi a islamului.

II. Mongolii şi mamelucii

Şi alte invazii străine, cu consecinţe mai durabile decât acelea ale ocupaţiei latine, se făceau simţite în estul lumii islamice, unde procesul de „dezarabizare" era, aşadar, accentuat. În 1258, oraşul Bagdad era ocupat de hoardele mongole care începuseră să pătrundă în Iran la începutul secolului al XIII-lea, după ce, pe vremea lui Genghiz-Han, invadaseră China între 1211 şi 1222, apoi Transoxiana şi Iranul. Hulegu, fratele şefului lor, marele han Mengu, îşi continua atunci mişcarea de înaintare spre vest. El a invadat Irakul, apoi Siria, unde Alepul şi Damascul au avut, în anul 1260, aceeaşi soartă ca şi Bagdadul; hanul a fost însă nevoit să se oprească la porţile Egiptului, ca urmare

a unei puternice rezistenţe militare care nu i-a permis pătrunderea în ţară şi a asigurat accesul la putere al unei noi clase conducătoare.

Prin distrugerile care au însoţit-o, precum şi prin ştirbirea prestigiului islamului în urma primelor victorii ale invadatorilor, invazia mongolă a perturbat considerabil lumea orientală. Şamanişti la origine, mongolii nu erau islamizaţi şi se dovedeau toleranţi în chestiunile de opţiune religioasă, ceea ce a permis creştinismului nestorian şi budismului să facă prozeliţi în rândurile lor, la concurenţă cu islamul. Pe de altă parte, faptul că Hulegu îl executase pe califul abbasid de la Bagdad făcea ca mongolii să pătrundă în Imperiu ca invadatori ostili, şi nu ca protectori, cum se întâmplase cu selgiucizii. Desigur, mongolii s-au convertit repede la islam şi s-au integrat în lumea pe care o jefuiseră, ajungând să fondeze, sub numele de ilhanizi, o nouă dinastie musulmană.

Dar, înainte de aceasta, invazia mongolă avusese drept consecinţă şi ruperea definitivă a unităţii culturale şi religioase a lumii arabo-islamice, deja grav afectată. Astfel s-au format trei arii culturale distincte, care însă nu au încetat să păstreze unele legături între ele: o arie iraniană, prelungită cu una indiană — care nu face obiectul acestei discuţii —, o arie turcă, la care cuceririle otomane au adăugat, din când în când, unele populaţii arabizate mai dinainte, şi o arie arabă propriu-zisă. Aceasta din urmă s-a limitat la regiunile în care ansamblul populaţiei continua să vorbească limba arabă şi să o folosească pentru orice text literar, de expresie profană sau religioasă. În celelalte arii, limba arabă, care rămăsese vehiculul unei părţi însemnate din literatura religioasă, a pierdut teren în faţa limbilor proprii ale noilor medii, la individualizarea cărora contribuiau şi ale căror limite nu

coincideau, de altfel, la vremea respectivă, cu frontierele *imperiilor sau ale noilor state*.

Dacă mongolii, de exemplu, opriţi la frontiera Egiptului de mamelucii[108] care luaseră puterea în această ţară din anul 1250, nu au mai depăşit niciodată frontiera astfel stabilită, Irakul arabofon a rămas sub dominaţie nearabă, mai întâi, aceea a ilhanizilor, apoi, începând din 1375, aceea a djalairizilor[109]. După incursiunea lui Tamerlan[110], noul invadator care a jefuit Bagdadul în 1401, ţara a cunoscut, timp de un secol, o perioadă de anarhie politică şi de declin economic, în timpul căreia mongolii şi turkmenii şi-au disputat oraşul; abia în anul 1468, familia de origine turkmenă Ak-Koyunlu[111] a ajuns să se instaleze

---

[108] Numele vine de la cuvântul arab *mamluc*, care înseamnă „rob". Majoritatea ayyubizilor au avut astfel de robi, în mare parte capturaţi din stepele din nordul Mării Negre sau aduşi de negustorii de sclavi. Sultanii au format din ei un corp de armată de elită. Căsătoria văduvei sultanului ayyubid al-Mu'azzam cu comandantul militar mameluc Aibeg (sau Aibak) a adus pe tronul egiptean întâiul suveran mameluc.

[109] Dinastie care a condus un stat desprins din posesiunile ilhanizilor şi care a cuprins, în epoca de maximă întindere, Irakul arab, părţi din Irakul persan, din Kurdistan, Azerbaidjan şi Armenia. Capitala se afla la Bagdad, apoi la Tabriz (azi în nord-vestul Iranului). Numele vine de la *tribul din care provenea întemeietorul familiei, un descendent după* mamă a lui Genghiz-Han. Stăpânirea djalairidă a durat până în 1432.

[110] Este vorba despre celebrul han mongol Timur Lenk („cel Şchiop"), învingătorul, printre alţii, al sultanului Baiazid Fulgerul, la Ankara (1402), creator al unui imperiu imens ce cuprindea practic întreaga Asie Centrală şi Occidentală.

[111] În traducere, „cei cu oile albe", dinastie şi grupare statală din Asia Centrală, formată din unirea triburilor turcilor oguzi. Maxima sa expansiune este atinsă în vremea lui Uzun-Hassan (Hassan cel Lung), cu care Ştefan cel Mare al Moldovei avusese intenţia să încheie o alianţă *antiotomană. Cuprindea, la acea vreme, părţi din actualele state* Iran, Irak şi Turcia, având capitala la Tabriz. A fost cucerită în 1507–1508 de safavizi (vezi nota 112).

temeinic la Bagdad, înainte de a fi alungată de safavizi[112] în 1508. În tot acest timp, Irakul a fost alipit practic ansamblului iranian, păstrând legături culturale strânse cu arabismul.

În ceea ce priveşte statul mamelucilor, mai la vest, el era în mâinile sclavilor turci, care deţineau forţa armată în Egipt de pe vremea când suveranul ayyubid al-Salih îi recrutase pentru a face faţă atacurilor cruciate conduse de Ludovic al IX-lea[113]. Atunci când aceşti „sclavi" au revendicat puterea, alegând conducători din rândurile lor, s-a constituit un regim original, fondat pe o organizare militară strictă şi nelăsând nici o responsabilitate politică populaţiei profund arabizate a ţării. Un astfel de sistem guvernamental a avut oarecare dificultăţi în a se impune, dar succesele repurtate împotriva mongolilor i-au consolidat rapid prestigiul şi au permis extinderea statului către Siria. Primul sultan mameluc de o anvergură reală, Baybars, a avut înţelepciunea de a primi la Cairo, în anul 1261, un membru al familiei abbasizilor, pe care l-a impus în funcţia de calif şi a cărui autoritate, întrucâtva fictivă, era de ajuns pentru a legitima puterea deţinută, în fapt, de sultani. Egiptul devenea astfel centrul nu numai al lumii arabe, ci şi, într-o oarecare măsură, al lumii islamice. În acelaşi timp, sultanii mameluci au avut grijă să protejeze oraşele sfinte din Arabia, asupra cărora obţinuseră controlul.

Mamelucii, care îi respinseseră pe mongoli în două rânduri, au sfârşit prin a-i elimina pe latini de pe coasta

---

[112] Dinastie care a domnit în Iran, fondată de Isma'il I în 1502 şi stinsă la finele veacului al XVIII-lea. Epoca de apogeu a Iranului safavid este atinsă în vremea şahului Abbas I cel Mare (1588–1629).

[113] Rege al Franţei (1226–1270), supranumit „cel Sfânt", participant activ la Cruciadele a şaptea (1248–1252) şi a opta (1270), în care şi-a găsit, de altfel, şi sfârşitul. A fost ulterior canonizat. Vezi şi nota 105.

siro-palestiniană, ocupând Accra[114] în 1291. Ei reuşiseră, de asemenea, să-i supună pe isma'ilieni în 1269, asigurând triumful sunnismului în dublul regat, asupra căruia şi-au menţinut controlul până la cucerirea otomană din 1517. În toată această perioadă, suveranii care s-au succedat la tron au fost de origine servilă, iar aristocraţia mamelucă nu a încetat să se reînnoiască prin cumpărarea de noi sclavi, cărora le erau rezervate cele mai înalte demnităţi, în vreme ce urmaşii mamelucilor erau în mod sistematic trimişi în funcţiile inferioare. Între 1250 şi 1390, mamelucii, numiţi şi *bahriţi* (deoarece, la începuturi, erau încartiruiţi pe o insulă a Nilului, „fluviul", sau *bahr*), au acceptat în principiu succesiunea ereditară la tron, care însă nu a fost întotdeauna respectată. În cea de-a doua perioadă (1389–1517), mamelucii numiţi *burdjiţi* (cantonaţi într-o „citadelă", sau *burdj*) au respins sistematic această practică. În acest fel, vreme de mai mult de două secole, străini de origine kipchak[115] cel mai adesea, apoi circazieni[116], au deţinut cele mai înalte funcţii în administraţie, uneori în mod arbitrar şi în urma unor lupte dintre cele mai aspre şi sângeroase. Fără îndoială, ca toţi şefii militari, ei au făcut apel la administratori arabi de origine locală şi de formaţie tradiţională; în viaţa socială, însă, diferenţa dintre casta militară şi restul populaţiei a fost mereu păstrată cu grijă.

---

[114] St. Jean d'Acre, astăzi Akko, în actualul Israel, la nord de Haifa. Fortăreaţă-cheie în luptele dintre cruciaţi şi musulmani. A nu se confunda cu Accra, capitala statului Ghana.

[115] Populaţie de origine turcică, stabilită în stepele siberiene şi pe fluviul Irtîş. În secolul al XI-lea s-a pus în mişcare către teritoriile din sudul Rusiei. Cele mai cunoscute triburi kipchak au fost cele cumane, care au trecut pentru o vreme şi pe teritoriul ţării noastre.

[116] Sau cerchezi, populaţie din regiunea de nord a Caucazului. A doua soţie a lui Vasile Lupu, domnul Moldovei, doamna Ecaterina, era de origine cerchează.

„Oamenilor de spadă" li se opuneau mai mult decât oricând „oamenii de condei", printre care se numărau secretarii, juriştii şi magistraţii, în timp ce comercianţii şi artizanii alcătuiau un strat social inferior, marii negustori gravitând între aceste medii.

Regimul mameluc a sprijinit comerţul internaţional, ale cărui drumuri traversau Egiptul şi care reprezenta o importantă sursă de bogăţii. Prosperitatea primilor ani este vizibilă în numeroase construcţii: moschei, madrasas, spitale, mănăstiri şi mausolee, care alcătuiesc decorul oraşului vechi din Cairo.

Nu au întârziat însă să apară şi unele dificultăţi economice, a căror origine nu este prea limpede. Sunt incriminate adesea gusturile fastuoase ale aristocraţiei militare, fiscalitatea excesivă şi obiceiul confiscărilor, dar realitatea pare mai complicată decât atât. Invazia lui Tamerlan, care a jefuit Damascul şi Siria în 1400, a avut consecinţe financiare şi economice dintre cele mai grave, consecinţe cărora li s-au adăugat lipsurile şi epidemiile în serie. Tentativele sultanilor de a monopoliza anumite producţii şi unele dintre ramurile comerciale nu au dus decât la agravarea situaţiei, iar descoperirea drumului spre Indii, în 1498[117], a contribuit la accentuarea declinului economic al Egiptului, care ieşea astfel din marele circuit al comerţului internaţional. Viaţa intelectuală nu era însă moartă, deşi literatura propriu-zisă nu a strălucit prin producerea unor opere remarcabile; în această perioadă în care ştiinţele livreşti erau foarte preţuite, au apărut enciclopedii monumentale, tratând despre toate aspectele ştiinţei, şi s-au

[117] Graţie expediţiilor portughezului Vasco da Gama, care a ocolit Africa pe la Capul Bunei Speranţe (1497), atingând, în anul următor, portul Calcutta (astăzi oraş în India). Descoperirea acestei rute comerciale a deplasat axa comerţului la mare distanţă, până atunci centrat pe Marea Mediterană.

remarcat câteva spirite originale, printre care teologul sirian Ibn Tamiya[118], contemporan cu occidentalul Ibn Khaldun.

Echilibrul astfel stabilit avea să fie modificat cu brutalitate în 1517, prin cucerirea Siriei şi a Egiptului de către otomani, fenomen care a dus la dispariţia definitivă a califatului abbasid, dacă nu chiar a instituţiei califului. Tradiţia conform căreia sultanul otoman Selim I ar fi dorit să adune această moştenire islamică, tradiţie târzie şi din această cauză puţin sigură, nu a împiedicat Orientul arab să trăiască, vreme de patru secole, sub dominaţia statului turc otoman, faţă de care statul mameluc făcea figură de campion al cauzei arabe[119].

Dominaţia străină s-a întins până la sfârşitul secolului peste cea mai mare parte a Occidentului musulman, unde hafsizii, care nu puteau ţine piept invaziilor corsarilor turci[120] instalaţi în Alger, nici acelora ale lui Carol Quintul[121], au cedat otomanilor Maghrebul Central şi Oriental (1574).

---

[118] Teolog de inspiraţie hanbalită (vezi nota 64), mort în 1328, autor al unui tratat de drept public. A avut o intensă activitate politică, încercând să mobilizeze populaţia Damascului împotriva invadatorilor mongoli. Scrierile sale combat doctrina aş'aritâ (vezi nota 98) şi ideile mistice.

[119] Sultanul a preluat, totuşi, oficial demnitatea de calif, vrând să sublinieze caracterul autentic şi absolut al autorităţii sale în lumea islamică.

[120] Majoritatea nu erau turci, ci aliaţi ai turcilor, mai ales berberi. Cei mai celebri au fost fraţii Khayr al-Din şi Aroudj, de origine siciliană. Ultimul a fost un aliat preţios al Porţii otomane şi al Franţei, în luptele cu Carol Quintul. Flotele corsarilor din Alger au provocat până târziu serioase pagube vaselor creştine din Mediterana. În epoca respectivă, Algerul se bucura de o largă autonomie în cadrul Imperiului otoman.

[121] Carol al V-lea (de aici numele de „Quintul") de Habsburg (1500–1558), rege al Spaniei şi împărat al Sfântului Imperiu romano-german. Dorinţa sa de a crea un Imperiu „universal" l-a adus în conflict cu Franţa lui Francisc I. În Orient, a încercat stăvilirea ofensivei otomane conduse de Soliman Magnificul, prin eliminarea posesiunilor otomane din nordul Africii. După ce a cucerit Tunisul (1535), a eşuat în faţa Algerului, apărat de corsarii lui Aroudj.

Doar Marocul şi-a păstrat independenţa, afirmându-şi originalitatea naţională şi revendicându-şi apartenenţa arabă, mai ales în domeniile politic şi artistic, în vreme ce regiunile arabe supuse autorităţii otomane traversau o perioadă de stagnare economică şi intelectuală, pe care nu aveau să o depăşească decât în secolul al XIX-lea. Aceste regiuni au cunoscut nu numai efectele comerţului european, care a luat amploare din momentul în care occidentalii au obţinut, prin „capitulaţiile"[122] încheiate cu Imperiul otoman, avantaje pe care nu le avuseseră înainte creştinii străini. Sărăcirea lor vizibilă era însoţită şi de o diminuare a vieţii intelectuale, care a continuat până în zorii lumii moderne.

[122] Regimul „capitulaţiilor" desemnează tratatele acordate de sultanii otomani ţărilor creştine occidentale, prin care acestea căpătau importante avantaje comerciale. Primele capitulaţii au fost acordate Franţei lui Francisc I (1536), care avea să devină un aliat tradiţional al Porţii. Ulterior, privilegii similare au primit şi negustorii olandezi şi englezi.

Capitolul VII

RENAŞTEREA LUMII ARABE ÎN SECOLELE XIX–XX

La sfârşitul secolului al XVIII-lea, lumea arabă, limitată, în sânul lumii islamice, la teritoriile unde se vorbea limba arabă unind într-un ansamblu comun lumile turcă, iraniană şi alte câteva, se întindea din Irak până în Maroc, cuprinzând Irakul şi Mesopotamia Superioară, Siria (în sensul medieval al termenului), Arabia, Egiptul, Tripolitania, Tunisia, regatul Algerului şi Marocul. Dintre toate aceste teritorii, să ne amintim că numai statul marocan rămăsese în afara limitelor Imperiului otoman, de care celelalte depindeau în mod direct sau indirect. Beiul[123] Algerului, beiul Tunisiei şi guvernatorul Libiei se bucurau de o anumită autonomie, dar guvernau cu ajutorul aristocraţiei otomane, căreia îi aparţineau, de altfel. În Egipt, urmaşii mamelucilor erau acum subordonaţi sultanului de la Constantinopol. Siria şi Irakul erau provincii imperiale dependente de puterea centrală, cu atât mai mult cu cât diversele rebeliuni locale fuseseră înfrânte — una dintre

[123] În terminologia politică otomană, titlul corespunde înalţilor funcţionari civili şi militari din ierarhia Imperiului, dar era acordat şi suveranilor aflaţi sub suzeranitatea sultanului. Amintim cititorilor că domnii Moldovei, Ţării Româneşti şi principii Transilvaniei erau desemnaţi cu acest titlu în documentele otomane.

acestea fiind şi revolta emirului druz[124] Fakhr al-din[125] din Libanul de Sud, în secolul al XVII-lea. În Arabia, în schimb, dinaştii aflaţi în fruntea diverselor principate din care era alcătuită ţara manifestau o oarecare independenţă, începând cu şerifii de la Mecca, a căror putere se transmitea ereditar încă din secolul al XIII-lea, şi cu familia Al-Saud, care adoptase doctrina wahhabită[126] la mijlocul secolului al XVIII-lea, opunându-se, mai mult sau mai puţin făţiş, regimului otoman de inspiraţie hanafită. Încetul cu încetul, familia Al-Saud ajunsese să conteste autoritatea sultanului şi să lanseze expediţii împotriva Irakului, apoi împotriva Siriei, pe care a invadat-o în 1811, după ce ocupase Medina şi Mecca.

---

[124] Minoritate religioasă din Orientul Apropiat (Siria, Liban, Israel). La origine, druzii făceau parte din secta mai largă a isma'ilienilor (vezi nota 53). Doctrina druză are o puternică nuanţă mesianică, susţinând existenţa reîncarnării. În ciuda numărului lor relativ redus, druzii au constituit o forţă activă în disputele politice şi religioase din regiune până în zilele noastre.

[125] Emir al Libanului (1585–1613); a favorizat implantările de colonii creştine în regiune şi a reuşit să-şi extindă stăpânirile, ceea ce i-a atras ostilitatea sultanului otoman Ahmed I. Obligat să plece din ţară, a peregrinat pe la mai multe curţi occidentale, în speranţa obţinerii unui sprijin antiotoman. Revenit în Liban, în 1618, a fost învins de otomani şi executat la Constantinopol (1635).

[126] Doctrină şi sectă puritană şi militantă fondată de Muhammad Ibn Abd al-Wahhab pe la 1740, în regiunea Nedj (vezi nota 42). Doctrina se bazează pe ideile hanbaliste (vezi nota 64) şi ale lui Ibn Tamiya (vezi nota 118), susţinând credinţa absolută în unitatea şi unicitatea divinităţii şi condamnând toate practicile care ar putea aduce a politeism, inclusiv cultul sfinţilor şi adorarea locurilor sacre. Credinţa în predestinare este unul dintre elementele sale centrale. Wahhabismul identifică organizarea socială şi politică cu aceea religioasă. Al-Wahhab a reuşit să-l câştige de partea sa pe emirul Muhammad Ibn Saud, întemeiatorul actualei dinastii domnitoare în Regatul Arabiei Saudite, iar după fondarea statului (1932), doctrina sa a devenit ideologia oficială.

Această lume arabă, a cărei viaţă intelectuală se limita, de mai bine de trei secole, la comentarea vechilor învăţături, nu mai cuprindea decât o elită restrânsă de învăţaţi capabili să utilizeze limba literară. Graiurile populare variau de la o extremitate la alta, iar, ici-colo, continuau să existe grupuri nearabizate, cum ar fi, de exemplu, berberii, numeroşi mai ales în Maroc şi în Algeria. În schimb, comunităţi nemusulmane, evreieşti şi mai ales creştine (acestea din urmă aparţinând diverselor rituri orientale, dintre care unele supuse Romei, din vremuri mai îndepărtate — maroniţii[127] —, sau din epoci mai recente), continuau să existe în ţările din Orient unde se folosea araba ca limbă curentă sau ca limbă de cultură.

Pentru această lume arabă letargică, în care tehnicile nu mai evoluaseră practic deloc din Evul Mediu, secolul al XIX-lea a însemnat începutul transformării sale. Din acest punct de vedere, expediţia lui Napoleon Bonaparte în Egipt[128] a reprezentat un eveniment decisiv, care a

[127] Apăruţi în secolul al V-lea în jurul mănăstirii Sfântul Maron din Apameea, maroniţii au adoptat erezia monotelită. Inovaţie religioasă aparţinând împăratului Heraklius (vezi nota 30), ulterior declarată erezie, monotelismul admite cele două naturi ale lui Hristos, dar o singură voinţă (de aici şi numele), cea divină. În secolul al XII-lea, maroniţii au recunoscut autoritatea Bisericii Romane, pentru a se proteja de persecuţiile musulmane. Biserica maronită este principala Biserică orientală condusă de Roma, este păstorită de un patriarh al Antiohiei şi al Orientului Apropiat şi numără circa 1,7 milioane de credincioşi.

[128] Expediţia (1798–1799) s-a vrut, în planul strategic al lui Napoleon, pe atunci prim-consul, o lovitură în sistemul colonial britanic, prin blocarea trecerii prin Mediterana. Concepută ca o întreprindere cu scopuri multiple, militare, dar şi ştiinţifice, ea a adunat specialişti din diverse domenii, pe care Napoleon i-a îndemnat să studieze o regiune până atunci prea puţin cunoscută. Din punct de vedere militar, expediţia a eşuat, flota de susţinere franceză fiind spulberată la Abukir de amiralul englez Nelson, Napoleon însuşi riscând traversarea Mediteranei pe un

determinat contactul brutal al acestei ţări cu moduri de a acţiona şi de a gândi radical diferite. Influenţa europeană s-a manifestat însă şi prin intermediul statului otoman, care a iniţiat atunci o serie de reforme numite *Tanzimat*[129], inspirate parţial din exemplul european şi care au pătruns şi în provinciile arabe. Cu aceeaşi ocazie au fost introduse în Orientul Mijlociu tehnicile europene ale construcţiei de drumuri şi de căi ferate şi a fost inaugurat Canalul de Suez, în 1869[130]. Tot în această perioadă s-au intensificat şi contactele culturale cu străinătatea, prin intermediul misiunilor catolice şi protestante, mai ales de ale iezuiţilor francezi[131] şi ale presbiterienilor[132] americani, care au înte-

---

mic vas civil pentru a reveni în Franţa ameninţată. Ea a permis, totuşi, contactul dintre două civilizaţii până atunci mai degrabă izolate una de cealaltă. De atunci datează primul proiect modern de construire a Canalului de Suez.

[129] În traducere, „acţiune de organizare"; termenul exprimă foarte bine tentativele sultanilor Mahmud al II-lea (1808–1839) şi Abdul Medjid I (1839–1861) de a da o nouă dimensiune structurilor osificate ale statului otoman şi de a deschide calea contactelor cu civilizaţia europeană. Reformele au vizat mai ales sistemul legislativ, învăţământul şi administraţia. A fost suprimat şi celebrul corp al ienicerilor. Eficienţa reformelor a fost frânată de neîncetatele revolte cu caracter naţional şi naţionalist care au tulburat Imperiul în aproape toată perioada.

[130] Construirea Canalului de Suez, menit să asigure comunicarea directă între Mediterana şi Marea Roşie, era de fapt materializarea unuia dintre cele mai vechi proiecte tehnologice cunoscute de omenire şi care îşi are, se pare, începuturile în încercările faraonilor egipteni din secolul al XX-lea î.Hr. A fost construit de Ferdinand de Lesseps, cu sprijinul împăratului Napoleon al III-lea şi al autorităţilor locale.

[131] Ordinul iezuit, sau Compania lui Isus, fondat de Ignaţiu de Loyola, în anul 1534, era prezent în nordul Africii încă de la sfârşitul secolului al XVII-lea.

[132] Sectă protestantă de esenţă calvinistă care se conduce după principiul alegerii membrilor sinoadelor (locale sau centrale) în mod egal dintre laici şi pastori. Înfiinţat în 1560, în Scoţia, de predicatorul John Knox,

meiat şcoli în Liban şi în Siria, precum şi aşezăminte de învăţământ superior (Universitatea St. Joseph din Beirut în 1875, Colegiul sirian protestant, viitoarea universitate americană, în 1866) şi tipografii care au contribuit la difuzarea cărţii arabe. După campania din Egipt, Franţa a cucerit Algeria în 1830 şi şi-a impus protectoratul în Tunisia, în 1881, în vreme ce Marea Britanie ocupa militar Egiptul, în 1882. La începutul secolului XX, Franţa îşi extinsese influenţa asupra Marocului de Nord (1912), iar Italia, asupra Libiei (1913).

Lumea arabă a reacţionat faţă de această pătrundere militară, economică şi culturală a Europei, prin adoptarea unor obiceiuri care aveau să o transforme profund în interior, dar şi prin afirmarea sentimentului profundei sale originalităţi, venit să contracareze unele ingerinţe din exterior. În regiunea orientală a Imperiului otoman s-au făcut simţite unele tensiuni. În Occident, intervenţiile europene, mai ales franceze, care s-au manifestat adesea, ca în Algeria, printr-o încercare de colonizare, au fost însoţite de o dezvoltare economică indiscutabilă şi de un avânt cultural bazat pe învăţământul în limba franceză. Araba rămânea în planul secund al acestei transformări, dar răspândirea idealului de libertate — devenit parte integrantă a culturii franceze —, conjugată cu şocul invers pe care l-a produs politica de francizare, va contribui, încă o dată, la formarea unor mişcări naţionaliste arabe care nu aveau însă să reuşească decât pe la mijlocul secolului următor.

---

presbiterianismul a fost exportat în America de emigranţii persecutaţi de Biserica anglicană oficială, găsind aici un teren propice dezvoltării. Presbiterienii constituie în întreaga lume comunităţi foarte active în plan social.

I. Egiptul până în 1882

Reacţiile arabo-musulmane cele mai violente şi cele mai însemnate se manifestaseră, cu mult înainte, în Egipt şi în Siria. În Egipt, expediţia lui Bonaparte se soldase cu eliminarea aristocraţiei mameluce şi-i deschisese calea către putere ofiţerului otoman de origine albaneză Mehmet Ali, considerat pe bună dreptate fondator al Egiptului modern. Mânat de ambiţii personale, Mehmet Ali a reorganizat armata după model european şi s-a străduit să dezvolte industria şi agricultura ţării, adoptând metode şi tehnici occidentale. Chiar dacă rezultatele pe care le-a obţinut nu au fost întotdeauna la înălţimea aşteptărilor, el a transformat considerabil modul de viaţă egiptean, rupând cu vechile obiceiuri „feudale".

Mehmet Ali a acţionat iniţial în calitate de vasal al Sublimei Porţi. În această postură, el a organizat, în 1811, o expediţie împotriva wahhabiţilor din Arabia Centrală, pe care i-a alungat din oraşele sfinte, şi a participat la războiul împotriva rebelilor greci[133]. Însă cucerirea Sudanului, pe care a întreprins-o între 1820 şi 1823, a fost realizată pe cont propriu; apoi, încredinţat de capacităţile sale militare, el a dorit să meargă mai departe şi să cucerească şi Siria. Campaniile din anii 1831–1832, conduse de fiul său, Ibrahim, i-au permis să reconstituie pentru o vreme unitatea Egiptului cu Siria (1830–1840). Acţiunea diplomaţiei europene, conjugată cu efectul malversaţiunilor comise în timpul cuceririi, l-a determinat însă să-şi limiteze ambiţiile şi să se mulţumească cu guvernarea ereditară a Egiptului.

---

[133] Este vorba de participanţii la Războiul de Independenţă a Greciei, început de Alexandru Ipsilanti, în 1821, în Ţările Române, şi continuat apoi până în 1829, moment în care, prin Tratatul de la Adrianopol, Greciei i se recunoştea independenţa.

Mehmet Ali luptase, înainte de orice, pentru independenţa Egiptului, ale cărui legături cu puterea otomană fuseseră astfel slăbite; el reuşise chiar, pentru moment, să separe Siria arabă de Imperiul otoman, ceea ce a favorizat unele tentative de pătrundere ale europenilor. Astfel, el ajunsese să îndrepte ţările arabe pe calea independenţei. Pe de altă parte, nepotul său, Isma'il, care a obţinut de la Poartă, în 1863, titlul onorific de khediv[134], a continuat opera de modernizare tehnică începută de predecesorul său, extinzând mai ales oraşul Cairo, deschizând Canalul de Suez şi întemeind o nouă universitate (*Dar al-ulum*), în 1872. Dar proiectele sale prea aventuroase l-au făcut să se îndatoreze la Puterile occidentale, ceea ce a dus la apariţia condominiumului franco-englez, la demiterea khedivului (1879), la revolta militară naţionalistă a lui Urabi paşa (1882)[135] şi la ocuparea Egiptului de către Marea Britanie.

II. Orientul Apropiat arab până în anul 1908

Cu excepţia anilor 1830–1840, Siria rămăsese parte integrantă a Imperiului otoman, fiind împărţită între mai multe provincii ale acestuia. În ciuda înmulţirii comunităţilor religioase musulmane (sunnite, şi'ite, druze) şi ne-

---

[134] Din cuvântul persan *khadiv*, care înseamnă „stăpân". Termenul este echivalent celui de vicerege şi a fost purtat de guvernatorii Egiptului până în 1914.

[135] Revolta a avut drept pretext imixtiunile occidentale, îndeosebi britanice, în afacerile interne egiptene, având la bază activitatea unui grup de ofiţeri licenţiaţi de khediv la presiunile britanicilor. După o serie de manifestări de protest izolate, apariţia flotei franco-britanice în rada portului Alexandria (11 iunie 1882) a determinat izbucnirea unei revolte militare făţişe, repede înfrântă de trupele britanice trimise în Egipt, care au ocupat în cele din urmă şi capitala Cairo.

musulmane (creştini de diverse rituri, evrei), Poarta încercase să centralizeze administraţia după modelul european, proclamând în acelaşi timp, în 1856, egalitatea legală şi fiscală între supuşi. Aceste măsuri nu reuşiseră nicidecum să integreze arabii în Imperiul otoman, dimpotrivă: în ciuda masacrelor creştinilor maroniţi la care se dedaseră druzii în Liban şi la Damasc, masacre care au provocat intervenţia franceză în 1860 şi au obligat Poarta să acorde un statut special regiunii muntelui Liban, printre sirieni, fie ei musulmani sau creştini, a început să se manifeste un sentiment arab comun. Rolul jucat de aceştia din urmă în apariţia naţionalismului arab se explică în parte prin nivelul cultural ridicat la care ajunseseră. Unor creştini ca Nasif Yaziji sau Butrus Bustani li se datorează primele manuale tipărite despre limba şi retorica arabă, un nou dicţionar, apărut în 1870, o enciclopedie arabă, precum şi ziare şi reviste larg răspândite. În 1847, la Beirut, fusese fondată sub patronajul lor o academie numită *Societatea artelor şi a ştiinţelor*, destinată exclusiv creştinilor şi având drept rivală *Societatea orientală*, fondată în 1850 de iezuiţi. Aceste două organizaţii au cedat, în 1857, locul *Societăţii ştiinţifice siriene*, care accepta şi musulmani şi care a fost multă vreme condusă de emirul druz Muhammad Arslan: activităţile sale, întrerupte pentru o scurtă perioadă în 1860, au fost reluate începând din 1868 şi au corespuns primei manifestări a unui sentiment naţional colectiv pe teritoriul arab. Ascensiunea la tron a sultanului otoman Abdul-Hamid, în 1876, a destabilizat însă această mişcare pe cale să se formeze, în vreme ce în Egipt ocupaţia britanică contribuia la trezirea conştiinţei arabe.

Abdul-Hamid s-a remarcat, într-adevăr, printr-o politică de opoziţie şi de reprimare a oricărei tentative de

autonomie; abia ajuns la putere, el a profitat de declaraţia de război din partea Rusiei[136] pentru a aboli constituţia parlamentară pe care un grup de oameni politici luminaţi reuşiseră să o impună statului otoman. Regimul autoritar şi poliţienesc pe care l-a condus vreme de treizeci de ani, şi ale cărui efecte s-au resimţit în mod deosebit în lumea arabă, a avut drept rezultat părăsirea Siriei de către numeroşi intelectuali, care s-au refugiat în Egipt. În ciuda acestei situaţii, sentimentul naţional arab s-a consolidat, încetul cu încetul, în provinciile siriene, manifestându-se prin apariţia unor societăţi secrete, dintre care cea dintâi, întemeiată de cinci tineri cercetători foşti elevi ai colegiului sirian protestant din Beirut, a denunţat prin manifeste abuzurile regimului, chemând populaţia arabă la revoltă. Pentru prima dată, naţionaliştii nu mai cereau doar independenţa ţării, ci şi recunoaşterea arabei ca limbă oficială (în deceniile anterioare turca devenise limba administraţiei), precum şi menţinerea regimentelor siriene în propria lor ţară, condamnând, astfel, trimiterea lor împotriva Yemenului revoltat[137] sau împotriva armatelor ruse.

În paralel, activitatea misiunilor europene nu se diminuase în epoca „despotismului" hamidian, fiind încurajată de ţările străine care sprijineau una sau alta dintre comunităţi. Misiunile franceze erau legate mai ales de maroniţi şi de „melkiţi" (creştini de rit grec supuşi Romei); ruşii îi susţineau pe ortodocşi, şi se pare că englezii se interesau în mod special de soarta druzilor, pe când americanii înte-

---

[136] Este vorba de războiul ruso–turc din 1876–1878, la care România a participat pentru obţinerea independenţei. Constituţia la care se face referire este cea adoptată de grupul liberal care gravita în jurul marelui vizir Midhat Paşa, decembrie 1876.

[137] Yemenul fusese ocupat de trupele otomane în 1849, rămânând sub administraţie otomană până în 1918.

meiau o Biserică presbiteriană siriană. Asemenea inițiative, care accentuau diviziunea dintre comunități, au contribuit și la dezvoltarea culturală a minorităților care învățau limbile europene, determinându-i, în schimb, pe musulmani să aprofundeze studiul culturii arabo-islamice. Mișcarea naționalistă arabă, declanșată de nemusulmani, a fost, așadar, preluată de musulmanii înșiși, dintre care unii au emigrat în Egipt. Principalul reprezentant al acestor emigranți a fost al-Kawakibi (1869–1903) care, după ce fusese închis pentru ofensă adusă sultanului, a început, în 1898, o existență dedicată călătoriilor. Opera sa principală, *Atributele tiraniei*, este o culegere de pamflete, dar alte scrieri ale sale militează pentru regenerarea religiilor. Unele efecte ale acestei propagande s-au manifestat și în Europa, mai ales la Paris, unde a fost întemeiată, în 1904, o *Ligă a patriei arabe*, care cerea eliberarea Siriei și a Irakului.

În acest timp, în Egipt programul naționalist egiptean al lui Urabi pașa fusese preluat de Mustafa Kamil (1875–1908) care, după o perioadă de studii superioare în Franța, a fondat, în 1900, un ziar intitulat *Stindardul* (*L'Étendard*), iar în 1907 a pus bazele unui partid politic numit Partidul Național, pentru a cere o guvernare constituțională și încetarea ocupației străine, recunoscând însă principiul suveranității otomane.

Naționalismul egiptean nu se opunea, așadar, panislamismului care se bucura de sprijinul lui Abdul-Hamid și al cărui principal apărător era iranianul Djamal al-din, supranumit al-Afghani (1838–1897), cunoscut ca fondator al unei mișcări religioase reformiste. Acest personaj impulsiv și sensibil la diversele forme de amestec european în țările islamice, animat de idei moderne, sugera formarea unei uniuni panislamice care ar fi trebuit să grupeze toate

ţările islamice în jurul Turciei şi al Iranului. El încuraja, în acelaşi timp, şi dezvoltarea educaţiei printre musulmani şi apăra islamul ca religie împotriva acuzaţiilor ce i se aduceau, în special aceea de a induce un oarecare sentiment al fatalismului. Din cauza diferenţelor ideologice enorme care separau Imperiul otoman sunnit şi Iranul şi'it, proiectele de uniune panislamică nu au fost niciodată puse în practică. Acţiunea destul de dezordonată a lui Djamal al-din a fost însă punctul de plecare al unei renaşteri intelectuale a Egiptului şi a contribuit la dezvoltarea naţionalismului în această ţară.

III. Evoluţia Orientului Apropiat între 1908 şi 1914

Revoluţia din 1908, care l-a constrâns pe sultanul Abdul Hamid să ofere poporului său o constituţie[138], a însemnat începutul unei noi epoci. Într-o primă fază, constituţia de inspiraţie democratică, ce punea pe acelaşi plan cetăţenii de diverse etnii, a determinat apariţia unor manifestări de fraternizare între turci şi arabi; în septembrie 1908, la Istanbul, lua fiinţă o mişcare intitulată „Fraternitatea arabo-otomană". În acelaşi moment era inaugurat şi ultimul tronson al liniei de cale ferată din Hedjaz, iar şeicul al-Husayn, aflat până atunci în domiciliu obligatoriu

[138] Este vorba de mişcarea zisă a „Junilor Turci", care grupa noua elită politică otomană, preocupată de liberalizarea sistemului politic al Imperiului. „Junii Turci" iau fiinţă ca grup politic la sfârşitul anilor 1860 („Alianţa Patriotică", 1865), iar în 1894 formează Comitetul Uniune şi Progres, de care va fi vorba în paginile ce urmează. Constituţia nu l-a salvat pe sultan, care a fost depus în 1909 şi înlocuit cu Mehmet al V-lea (1909–1913). După luarea puterii, ideologia „Junilor Turci", iniţial democratică, a cunoscut o deviere conservatoare, cu puternice accente naţionaliste.

la Istanbul, era numit la Mecca — toate aceste măsuri atestând bunele intenţii ale guvernului otoman faţă de arabi. Parlamentul, care nu mai includea decât şaizeci de deputaţi arabi, a dezamăgit, treptat, opinia publică siriano-irakiană, iar politica de centralizare excesivă practicată de guvern a întâmpinat rezistenţe. Noi partide şi asociaţii politice s-au înfiinţat la Istanbul şi mai ales la Cairo, unde a apărut, în 1912, Partidul Otoman pentru Descentralizare, condus de un comitet format din treizeci de membri, musulmani şi creştini de origine siriano-palestiniană. Acest partid îşi afirma loialitatea faţă de guvernul otoman, dar susţinea o soluţie federalistă. Şi societatea secretă *al-Kathaniya*, creată în 1909, manifesta o tendinţă asemănătoare; ea cuprindea mai ales ofiţeri arabi din armata otomană, printre care un anume Aziz Ali al-Misri: această societate pretindea crearea unui regim arab unit cu regimul turc, după modelul Ungariei şi Austriei[139].

Alte societăţi cereau soluţii încă şi mai radicale. Este cazul societăţii secrete *al-Djamia al-Fatat*, fondată la Paris, în 1911, de şapte tineri arabi, transferată apoi la Beirut, în 1913, societate care a dus la constituirea, în acest din urmă oraş, a unui comitet de reformă care pretindea, fără succes de altfel, autonomia provinciilor arabe. Societatea al-Fatat nu a cedat la înăsprirea poziţiei otomane, determinată de această atitudine, ci s-a raliat politicii de descentralizare. Au fost angajate negocieri cu Comitetul Uniune şi Progres, încheiate prin lansarea unui decret imperial, la 18 august 1913, dar concesiile făcute

---

[139] Este vorba despre dubla Monarhie austro-ungară, sistem fondat de împăratul Franz Josef în 1867, în urma presiunilor cercurilor politice maghiare. Împăratul Austriei era şi rege al Ungariei, cele două părţi ale Imperiului având o serie de instituţii separate, coordonate la nivel central de câteva instituţii comune.

de administraţia centrală otomană au fost până la urmă mai degrabă limitate. Puţin după aceea, Aziz Ali al-Misri, care tocmai întemeiase o nouă societate secretă pentru ofiţeri, denumită *Convenţia*, era arestat şi judecat, condamnat la moarte şi apoi graţiat.

În Egipt, partidul lui Mustafa Kamil era dizolvat în 1912, în urma descoperirii unui complot, iar Partidul Naţiunii creat de reformistul Muhammad Abduh, având un program moderat, rămânea singurul autorizat. În Arabia, suveranitatea otomană slăbea progresiv, ca urmare atât a influenţelor străine, cât şi a revoltelor locale. Sultanul rămânea stăpân peste oraşele sfinte, dar politica de centralizare dusă de şeicul Husayn eşuase. Pe de altă parte, emirul Abd al-Aziz ibn Saud ocupa, în 1913, provincia maritimă Hasa, iar englezii se străduiau, la rândul lor, să-şi extindă sfera de influenţă în această regiune a Golfului Persic, prin încheierea de tratate cu emirii arabi din Kuweit, Maskat şi Bahrein, stabilind şi un protectorat în regiunea Aden (1904–1911). În ceea ce priveşte Yemenul, unde se afla un urmaş al imamilor zaydiţi[140], el reuşise, în urma mai multor insurecţii, să obţină o autonomie veritabilă. În fine, la vest de Egipt, provincia Cyrenaica, ce scăpase ocupaţiei italiene, se afla practic în mâinile sanussilor, membri ai unei confrerii de luptători create la jumătatea secolului al XIX-lea, care încercau să organizeze rezistenţa contra ocupantului european.

În regiunile supuse autorităţii otomane se puteau observa, prin urmare, primele manifestări ale unei renaşteri politice şi ale unei conştiinţe naţionale arabe,

---

[140] Urmaşii lui Zayd, descendent al lui 'Ali, conducătorul revoltei contra dinastiei omayyade (740). Zaydiţii ilustrau o mişcare şi'ită considerată moderată, dar care a fost la originea a numeroase revolte şi sciziuni în secolele VIII–IX, în zona Yemenului.

animate de o elită intelectuală care se străduia să obţină de la guvernul central o autonomie reală, dacă nu chiar independenţa. O altă problemă, care avea să capete după aceea o amploare nebănuită, apăruse în Orientul Apropiat arab. Într-adevăr, populaţia Palestinei, care înglobase dintotdeauna o oarecare proporţie de evrei, s-a confruntat cu creşterea numerică a acestui segment de populaţie, în urma unei mişcări apărute încă din secolul al XVI-lea, prin imigrarea israeliţilor veniţi din Europa Centrală[141]. La finele secolului al XIX-lea, această mişcare îşi găsea o nouă justificare în doctrina „sionistă", elaborată de Th. Herzl[142] în 1897. În vremea lui Abdul Hamid, adepţii sionismului nu au reuşit, desigur, să-l câştige de partea lor pe sultan, dar „Junii Turci" din Comitetul Uniune şi Progres, care includea şi câţiva evrei influenţi, s-au dovedit mai deschişi la instalarea evreilor europeni în Palestina, ceea ce a dus, în toamna anului 1912, la un protest vehement al deputaţilor arabi în Parlamentul otoman. Problema palestiniană luase, astfel, naştere, ca şi aceea a naţionalismului arab, în ajunul războiului din 1914; aceste două chestiuni aveau să devină încă şi mai acute la sfârşitul conflictului,

---

[141] Valul de emigraţie israelit îşi are originea în persecuţiile antisemite care avuseseră loc în multe ţări din Europa, dar îndeosebi în posesiunile Habsburgilor spanioli (Spania, Portugalia, Ţările de Jos). Cel mai adesea, evreii au ales să se stabilească în Imperiul otoman, tocmai pentru toleranţa religioasă arătată de autorităţile otomane. Persecuţiile la care se face referire au avut loc îndeosebi în spaţiul german şi în Rusia.

[142] Scriitor evreu de origine maghiară (1860–1904), a asistat la valul de antisemitism declanşat în Franţa de celebra afacere Dreyfus. În lucrarea *Statul evreu*, el afirmă existenţa naţiunii evreieşti, susţinând necesitatea ca aceasta să-şi regăsească patria — Palestina. Sionismul este un curent ideologic de reacţie la antisemitism, într-o perioadă în care pogromurile deveniseră frecvente. După 1897, când ia fiinţă Organizaţia Sionistă Mondială, doctrina sionistă devine fundamentul teoretic al unei puternice mişcări politice. Numele derivă de la Muntele Sion, muntele sfânt în religia iudaică.

cînd transformările petrecute în Orientul Apropiat — datorate în bună măsură poziţiei adoptate de guvernul otoman — au făcut ca lumea arabă să intre în faza contemporană a istoriei sale.

IV. Lumea arabă între 1914 şi 1945

Primul Război Mondial a adus în ţările arabe din Orient speranţe şi dezamăgiri, în acelaşi timp. Confruntaţi cu Poarta otomană, care adoptase o poziţie favorabilă Puterilor Centrale, arabii s-au apropiat de Aliaţi. În Siria, patrioţii musulmani sau creştini şi-au exprimat revendicările şi au fost alungaţi de guvernatorii otomani în 1915 şi 1916; în acelaşi timp, şeicul Husayn de la Mecca, departe de a se asocia cu politica „protectorilor" săi, intra în contact cu autorităţile britanice şi, în iunie 1916, proclama revolta arabă antiotomană, sprijinită de Aliaţi. Astfel a început faimoasa campanie de gherilă condusă de beduinii comandaţi de Faysal[144], fiul lui Husayn, cu ajutorul lui T.E. Lawrence[143] şi al unui ofiţer irakian.

Se ştie că, în urma unor circumstanţe diverse, în care arabii au putut vedea efectele unor manevre prea puţin oneste, revolta declanşată de Faysal nu şi-a atins obiectivele. Deşi armata sa a reuşit să ocupe Damascul, în

---

[143] Zis şi Lawrence al Arabiei (1888–1935), ofiţer şi scriitor britanic, considerat principalul artizan al victoriilor siriene împotriva trupelor otomane, conduse de generalul german Falkenhayn, şi al cuceririi oraşului Damasc.

[144] Revolta din 1916–1918 a beneficiat de sprijinul consistent al Marii Britanii. Faysal nu s-a putut menţine însă în Siria din cauza opoziţiei Franţei, care nu vedea cu ochi buni un stat sirian unificat, dar, cu sprijin britanic, a obţinut în cele din urmă tronul Irakului (1921), întemeind dinastia Haşemită, care a domnit până la lovitura de stat militară din 1958.

octombrie 1918, acordurile încheiate în trecut între Husayn şi autorităţile britanice — care, aşa cum s-a dovedit mai târziu, nu erau suficient de precis formulate — au fost repede repuse în discuţie. Un alt compromis mai vechi, înţelegerea Sykes–Picot[145], încheiată în mai 1916, a fost pus în practică şi a condus la tratatul de la San Remo, prin care Franţa a primit „mandat" pentru administrarea Siriei şi a Libanului, iar Marea Britanie, pentru Irak şi Palestina[146]. Proclamarea lui Faysal ca rege al Siriei, în martie 1920, nu i-a împiedicat, de altfel, pe francezi să-l expulzeze din ţară în luna iunie. Sistemul „mandatelor" a fost completat între 1922 şi 1924, astfel încât popoarele arabe care fuseseră supuse Imperiului otoman au ajuns să formeze cinci state distincte, sub autoritate franceză sau britanică: Libanul, Siria, Irakul (unde s-a stabilit regele Faysal), Transiordania (unde s-a stabilit Abd-Allah, fratele lui Faysal) şi Palestina. Între timp, chestiunea Palestinei făcuse obiectul Declaraţiei Balfour[147] (noiembrie 1917), care susţinea stabilirea unui „cămin naţional evreiesc", urmată de încheierea unui acord (ianuarie 1919) între Faysal şi liderul evreu Weizmann. Dar Faysal nu reuşise să obţină constituirea marelui stat arab pe care ar fi dorit să-l conducă, iar acest acord avea să rămână fără urmări.

---

[145] Acord secret încheiat între Franţa şi Marea Britanie, care prevedea împărţirea ţărilor arabe între cele două puteri, contrar garanţiilor acordate de Aliaţi acestora.

[146] Sistemul mandatelor masca, de fapt, protectoratul exercitat de ţara mandatară asupra regiunilor primite în administrare. El reprezintă maniera în care s-au configurat sferele de influenţă ale marilor puteri în zonele extraeuropene care aparţinuseră Imperiului otoman. Sistemul a stârnit serioase discuţii şi dispute între cele două războaie mondiale, unul dintre criticii săi fiind şi Nicolae Titulescu, în calitatea sa de preşedinte al Societăţii Naţiunilor.

[147] După numele ministrului Afacerilor Străine al Marii Britanii, Arthur James Balfour, care a iniţiat-o.

În acelaşi timp, influenţa britanică se făcea simţită tot mai mult în Egipt, al cărui khediv, acuzat de simpatii faţă de Turcia şi de Germania, fusese destituit, şi unde ocupaţia engleză, instalată din 1882, cedase locul unui „protectorat" (decembrie 1914). Mişcarea naţionalistă egipteană a reacţionat faţă de această situaţie, consolidându-se întruna pe perioada războiului şi în anii care au urmat. Şeful său a fost Sa'd Zaghlul, fost discipol al lui al-Afghani şi al lui Muhammad Abduh, care a dorit să participe la Conferinţa de la Paris în fruntea unei delegaţii egiptene numite *wafd*[148]. Guvernul englez a făcut apel când la conciliere, când la violenţă, încercând să ajungă la un compromis; în cele din urmă, confruntat cu reacţiile provocate de arestarea şi deportarea lui Zaghlul, a fost nevoit să decidă sfârşitul protectoratului (februarie 1922), cu unele rezerve privitoare la apărare şi la afacerile externe. Egiptul a devenit astfel un regat nominal independent, în fruntea căruia se afla regele Fuad, fiul fostului khediv. Această hotărâre nu rezolva toate problemele, pentru că mişcarea condusă de Zaghlul, după ce a căpătat forma unui partid politic numit *wafd*, a denunţat contradicţiile proclamaţiei britanice şi a continuat lupta în sânul sistemului parlamentar stabilit prin Constituţia din 1922.

În vreme ce Turcia lui Kemal[149] abolea califatul în 1924, diversele state arabe din Orientul Apropiat, regate sau

---

[148] În arabă, „delegaţie", partid naţionalist care susţinea independenţa Egiptului. Există şi astăzi sub numele de Noul Wafd.

[149] Mustafa Kemal zis Atatürk („părintele turcilor"), general, om de stat şi dictator turc (1881–1938), liderul revoluţiei zise „kemaliste". După abolirea sultanatului (1922) şi a califatului, a instaurat un regim politic care viza laicizarea statului turc printr-un vast program de reforme în toate domeniile vieţii publice şi chiar private. Kemal a fondat Partidul Republican al Poporului, partid unic, care a dominat viaţa politică până în anii '50.

republici, începeau, de fapt, în această perioadă să pună în practică sistemul parlamentar, pe care puterile tutelare îl introduseseră de multă vreme, precum şi metodele administrative şi tehnicile occidentale. În acelaşi timp, populaţiile lor se confruntau şi cu idealurile totalitare care nu întârziaseră să se manifeste printre germani şi italieni; ele erau, astfel, supuse influenţei regimurilor kemalist din Turcia sau bolşevic din Rusia, care au exercitat asupra lor o oarecare fascinaţie. În fine, problema palestiniană, agravată de consecinţele măsurilor antisemite pe care le adoptau deja statele totalitare, contribuia în Orientul Apropiat arab, sfâşiat de tensiuni politice şi puţin dezvoltat economic, la apariţia unor sentimente de frustrare, precum şi a unei doze de neîncredere faţă de europeni, în general.

Perioada cuprinsă între 1920 şi 1939 a cunoscut transformări politice, dintre care unele au avut consecinţe însemnate. În Arabia, planurile lui Husayn — care încercase în 1924 să se impună drept calif al tuturor musulmanilor — au eşuat, iar curând după aceea, regele Nedjului wahhabit, Abd al-Aziz ibn Saud, a cucerit Hedjaz-ul şi două treimi din Arabia, întemeind, în 1932, regatul Arabiei Saudite, pe lângă care au continuat să existe imamatul Yemenului şi diversele sultanate din Arabia de Sud-Est, sub protecţie britanică. În Arabia Saudită, unde legea coranică era strict respectată, domnea, în virtutea doctrinei wahhabite, o rigurozitate de natură religioasă, mergând până la interzicerea manifestărilor de pietate considerate condamnabile (mausoleele şi practicile unor anumite confrerii erau declarate prohibite, de exemplu), ceea ce contrasta cu evoluţia majorităţii celorlalte noi state, unde nu numai dreptul public, ci şi dreptul penal fuseseră serios modificate după modelul legislaţiei europene.

În Transiordania domnea, de fapt, o lege arabă, „comandată" de ofiţerii englezi, iar ţara se bucura de o existenţă calmă. Situaţia era însă mai complicată în Irak, unde populaţia urbană, destul de numeroasă, n-a întârziat să manifeste tendinţe naţionaliste. Marea Britanie s-a văzut, prin urmare, obligată să înlocuiască mandatul printr-o alianţă militară şi diplomatică (independenţa este acordată în 1930). Irakul a fost admis în 1932 în Societatea Naţiunilor, apoi, în 1936, a putut să încheie cu Arabia Saudită un pact care pecetluia reconcilierea dintre dinastiile haşemită şi saudită[150].

În paralel, Siria şi Libanul nu au acceptat fără proteste tutela franceză, din care însă aveau de câştigat numeroase avantaje culturale şi economice. Din 1925, autorităţile franceze au fost nevoite să facă faţă unei rebeliuni druze, care a fost aspru reprimată. Siria fusese divizată în unităţi administrative distincte (Damasc, Alep, Djebel Druz, Alaouita[151], Sangiacul[152] de Alexandretta); dar această împărţire, inspirată de necesităţi de guvernare, a fost acceptată cu dificultate. Franţa a dorit atunci să urmeze exemplul Marii Britanii şi să înlocuiască mandatul printr-un tratat de alianţă; toate aceste proiecte de independenţă, pregătite în acelaşi timp pentru Siria şi Liban, au fost respinse de Parlamentul francez, în 1936, şi, din această cauză, amânate. Pe de altă parte, în ajunul celui de-Al Doilea Război Mondial, Sangiacul de Alexan-

---

150 În Irak, ca şi în Iordania, dinastia se trăgea din Abu Haşim (vezi nota 60).

151 Dinastie fondată în secolul al XVII-lea de şeicii marocani din Tafilalet, care continuă să domnească în Maroc. Nume acordat şi membrilor sectei şi'ite disidente a nusayrizilor din Siria, din care făcea parte preşedintele Hafez al-Assad şi care, din momentul preluării puterii, joacă un rol politic de primă importanţă.

152 Sau sandjak, unitate administrativă specifică fostului Imperiu otoman.

dretta, care avea o populaţie parţial turcă, a fost cedat Turciei de autorităţile franceze.

În perioada dintre cele două războaie mondiale, diversele incidente şi revolte nu au alterat decât într-o mică măsură prosperitatea Siriei şi a Libanului, mai calme decât Palestina, a cărei soartă era încă nedefinită. Acordurile dintre Husayn şi MacMahon[153] erau, de fapt, contrazise de Declaraţia Balfour, aceasta pretându-se la mai multe interpretări. De fapt, evreii, care, după victoria nazismului în Germania, au venit în număr mare să se stabilească în Palestina (ei numărau un milion şi jumătate în 1939, faţă de un milion de arabi), pretindeau întemeierea unui stat sionist pe acest teritoriu. Imigranţii se instalaseră pe pământuri pe care le lucrau după metode moderne, iar ciocnirile dintre aceste elemente active şi elementele arabe, rămase în afara dezvoltării tehnicii occidentale, au devenit din ce în ce mai violente, şi unii, şi alţii considerând, din motive diferite, că aveau drepturi istorice asupra Palestinei. Eforturile autorităţilor britanice de a reconcilia părţile au eşuat, nici un compromis nepărând posibil între Agenţia evreiască internaţională, pe de o parte, şi Congresul arabo-palestinian condus de muftiul[154] de la Ierusalim, Amin al-Husayni, pe de altă parte. Astfel, în

---

[153] A fost vorba, mai degrabă, de promisiuni făcute de omul de stat britanic şeicului Husayn, prin intermediul corespondenţei pe care cei doi *au întreţinut-o între 1915 şi 1916*.

[154] Iniţial, termenul numeşte categoria jurisconsulţilor, care acordau consultaţii juridice (*fatwâ*) la diferite niveluri. În epoca otomană, muftii capătă un rol instituţional bine definit, se creează un corp al muftiilor, care sunt pregătiţi în colegii. Marele muftiu era unul dintre cele mai importante personaje din stat, sfaturile sale fiind solicitate mai ales în chestiuni de cult, dar şi de politică. Precizăm, dacă mai era nevoie, că doctrina islamică este una care îngloba practic toate domeniile vieţii indivizilor şi comunităţilor, o despărţire între religie, drept şi politică fiind, tocmai din această cauză, imposibil de operat.

1939, atunci când proiectul statului arabo-evreiesc nu s-a bucurat de sprijin din partea evreilor, s-a pus problema orientării către o altă soluţie de împărţire a Palestinei, care rămăsese în toată această perioadă sub administraţie militară, fără o reală apărare a cauzei arabilor.

Între timp, experienţa regimului parlamentar întâmpina dificultăţi tot mai mari în Egipt: Constituţia din 1923, înlocuită de o alta, în 1930, a fost restaurată, în 1935, sub presiunea partidului *wafd* care, la puţin timp, negocia cu Marea Britanie noul tratat din 1936, conform căruia englezii se obligau să părăsească Egiptul, cu excepţia zonei Canalului. Desigur, Egiptul obţinuse, în ajunul celui de-al doilea război mondial, o situaţie de independenţă aproape completă, pe care multe alte ţări din Orientul Apropiat nu o deţineau încă, dar situaţia sa economică rămânea precară, ca şi aceea a altor ţări arabe din Orientul Apropiat, ceea ce îl împiedica să se folosească din plin de suveranitatea pe care o obţinuse treptat.

Semnele prevestitoare ale transformării ce avea să se facă simţită în curând în toate ţările arabe din Orientul Apropiat erau deja vizibile. Însemnate zăcăminte de petrol fuseseră descoperite puţin înainte de 1914 în nordul Irakului, iar exploatarea lor fusese încredinţată unei societăţi internaţionale care reprezenta interesele americane, britanice şi germane, iar după război, şi pe cele franceze. Conducte de petrol a fost construite de la Kirkouk până la Mediterană, spre Haifa şi Tripoli, iar între 1933 şi 1939, companiile americane au obţinut noi şi foarte importante concesiuni în Kuweit şi în Bahrein.

Situaţia de dependenţă în care ţările arabe, bogate în materii prime, fuseseră aruncate de întârzierea tehnologică anunţa o nouă fază de confruntări, precum şi perspectiva unei dezvoltări industriale pe termen lung. Dar

obţinerea independenţei de către statele orientale sub mandat avusese loc imediat după tulburările datorate celui de-al doilea război mondial: transferul de putere în Liban şi în Siria, în 1943, independenţa Transiordaniei, în 1946. În 1945, era întemeiată Liga statelor arabe, care avea să joace din acest moment un rol important în concertul naţiunilor. Trebuie reţinut, totuşi, că dezvoltarea naţionalismului n-a avut drept urmare reunificarea ţărilor, pe care Aliaţii le separaseră după criterii adesea arbitrare şi care obţinuseră în acest cadru o personalitate pe care continuau să o apere cu îndârjire: astfel, eforturile regelui Faysal de a reconstitui sub sceptrul său „marea Sirie" au rămas fără rezultat.

În acelaşi timp, ţările din Maghreb urmau, cu unele întârzieri, evoluţia statelor din Orientul Apropiat, cunoscând la rândul lor, între 1914 şi 1945, o perioadă de reforme şi de redeşteptare a naţionalismului, caracterizată, de la o ţară la alta, de diverse mişcări. Intervalul de timp în care ele şi-au obţinut independenţa (Libia, în 1952, Marocul şi Tunisia, în 1956, Algeria, în 1962) iese din cadrul temporal ce face obiectul acestui studiu. La sfârşitul celui de-Al Doilea Război Mondial, se desenau deja problemele de statut şi de relaţii reciproce dintre diversele comunităţi distincte, specifice pentru aceste regiuni în care existau colonii europene, importante, şi uneori foarte vechi. Germenii conflictelor de mai târziu se puteau ghici în disputele care au animat, în Algeria, de exemplu, mediile naţionaliste şi reformiste între 1930 şi 1937. În ciuda unor condiţii locale şi etnice diferite, o conştientizare a acestei situaţii, la fel de dură ca şi în Orientul Apropiat, avea să afirme, o dată în plus, încrederea pe care lumea arabă, în sensul modern al termenului, începea să o capete în propria sa devenire.

CUPRINS

CUVÂNT ÎNAINTE 5
PREFAŢĂ 9
AVERTISMENT 11

Capitolul I
ARABII ÎNAINTE DE APARIŢIA ISLAMULUI 14

I. Primul mileniu 14
II. Statele din Arabia de Sud 17
III. Arabia Centrală 19

Capitolul II
ISLAMUL ŞI CUCERIRILE 28

I. Apariţia islamului. 28
II. Cuceririle arabe 32
III. Războiul împotriva bizantinilor 33
IV. Mesopotamia, Persia, Transoxiana 35
V. Egiptul şi Africa de Nord 36
VI. Peninsula Iberică 37
VII. Arabii şi populaţiile cucerite 39

Capitolul III
IMPERIUL ARAB (SECOLELE VII–VIII) 41

I. Primele lupte între clanuri 41
II. Instaurarea regimului omayyad
şi domnia lui Mu'awiya 47
III. Epoca lui 'Abd al-Malik 53
IV. Declinul regimului omayyad 56

Capitolul IV
ARABII ÎN ORIENT (SECOLELE VIII-XI) 60

I. Noua dinastie.....60
II. Declinul puterii califilor şi dezmembrarea Imperiului .62
III. Societatea în Imperiul arabo-islamic.....72
IV. Cultura şi civilizaţia lumii arabo-islamice 77

Capitolul V
OCCIDENTUL ARAB ÎN SECOLELE VIII-XV.....83

I. Occidentul arabo-islamic până la jumătatea secolului al XI-lea.....83
II. Înflorirea Spaniei arabo-islamice.....87
III. Maghrebul şi Spania între sfârşitul secolului al XI-lea şi începutul secolului al XVI-lea.....93
IV. Moştenirea arabă în Occident 100

Capitolul VI
ARABII, TURCII ŞI MONGOLII ÎN ORIENT 105

I. Selgiucizii şi postselgiucizii 105
II. Mongolii şi mamelucii 113

Capitolul VII
RENAŞTEREA LUMII ARABE ÎN SECOLELE XIX–XX ...121

I. Egiptul până în 1882 126
II. Orientul Apropiat arab până în anul 1908.....127
III. Evoluţia Orientului Apropiat între 1908 şi 1914.....131
IV. Lumea arabă între 1914 şi 1945 135

BIBLIOGRAFIE.....143

În colecţia *Microsinteze* au apărut:

Nr. 1 **Istoria Veneţiei**
de Christian BEC, 144 pagini
Nr. 2 **Istoria Statelor Unite ale Americii**
de René REMOND, 152 pagini
Nr. 3 **Istoria Uniunii Sovietice de la Lenin la Stalin**
de Nicolas WERTH, 144 pagini
Nr. 4 **Istoria Austriei**
de Jean BÉRENGER, 160 pagini
Nr. 5 **Invaziile barbare**
de Pierre RICHÉ şi Philippe LE MAITRE, 152 pagini
Nr. 6 **Istoria Germaniei**
de Jacques DROZ, 144 pagini
Nr. 7 **Istoria Londrei**
de Hugh CLOUT, 128 pagini
Nr. 8 **Vechea Rusie**
de Tamara KONDRATIEVA, 152 pagini
Nr. 9 **Viaţa în Evul Mediu**
de Geneviève D'HAUCOURT, 144 pagini
Nr. 10 **Viaţa în Roma antică**
de Pierre GRIMAL, 128 pagini
Nr. 11 **Istoria Spaniei**
de Pierre VILAR, 160 pagini
Nr. 12 **Istoria Uniunii Sovietice de la Hruşciov la Gorbaciov**
de Nicolas WERTH, 136 pagini
Nr. 13 **Istoria imediată**
de Jean-François Soulet, 144 pagini
Nr. 14 **Istoria Canadei**
de Paul-André Linteau, 160 pagini
Nr. 15 **Caesar**
de Yann Le Bohec, 144 pagini
Nr. 16 **Istoria Iugoslaviei**
de Gheorghe Zbuchea, 168 pagini
Nr. 17 **Primul Război Mondial**
de Pierre Renouvin, 144 pagini

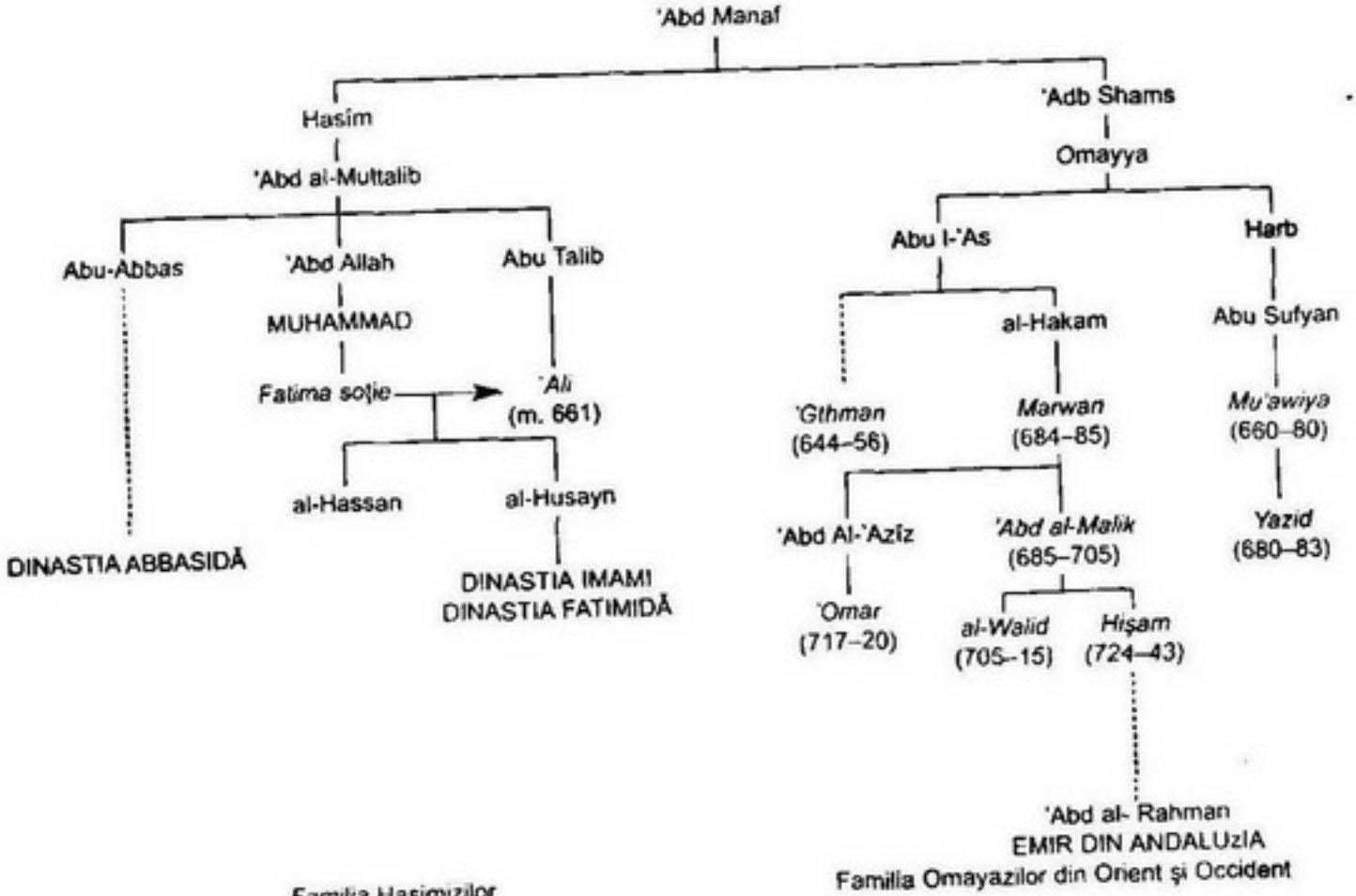

Familia Haşimizilor

MARILE FAMILII ARABE